

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra historie

Pohled šlechty na poslední věci člověka prostřednictvím pramenů osobní povahy v raném novověku.

Magisterská diplomová práce

Bc. Nela Tomancová

Vedoucí práce: doc. Mgr. Radmila Prchal Pavlíčková, Ph. D.

OLOMOUC 2018

Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně na základě uvedených pramenů a seznamu literatury.

V Olomouci, dne

.....

Poděkování

Nejvíce bych chtěla poděkovat vedoucí mé práce, paní doc. Radmile Prchal Pavlíčkové, za její velmi vstřícné chování a cenné rady. Dále bych chtěla poděkovat pánům Mgr. Rostislavu Krušinskému a Mgr. Jiřímu Glonkovi z Oddělení historických fondů Vědecké knihovny v Olomouci za zpřístupnění potřebných tisků. Mé poděkování patří rovněž kolegům a kolegyním z diplomového semináře, za jejich připomínky a rady týkající se mé diplomové práce.

Zcela jednoznačně bych chtěla poděkovat také rodině a přátelům, kteří mě vždy povzbuzovali a podporovali. A velký dík patří mému partnerovi, který se ujal korektury práce a byl pro mě velkou oporou.

OBSAH

ÚVOD	2
DĚJINY BĀDÁNĪ	9
<i>DĚJINY BĀDÁNĪ O ŠLECHTĚ</i>	9
<i>DĚJINY BĀDÁNĪ O POSLEDNĪCH VĚCECH ĀLOVĚKA</i>	14
NEMOC, ŠKOLA JEST CTNOSTI	21
MOROVĚ EPIDEMIE	39
SMRT DĚTĪ	58
POSLEDNĪ VĚCI ĀLOVĚKA	70
<i>STRACH ZE SMRTI</i>	70
<i>NEVYHNUTELNĀ SMRT</i>	73
<i>TESTAMENTY</i>	76
<i>POHŘEBNĪ RITUĀLY</i>	87
<i>KONFESE</i>	91
<i>POSLOVĚ SMRTI</i>	93
ZĀVĚR	97
RESUME	102
SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	103
<i>PRAMENY</i>	103
<i>VYDANĚ PRAMENY</i>	103
<i>SEKUNDĀRNĪ LITERATURA</i>	105
<i>INTERNETOVĚ ZDROJE</i>	108

ÚVOD

Pohled na smrt a její vnímání se v průběhu jednotlivých dějinných období mění. Dalo by se říct, že jsme se v 21. století v tomto směru vrátili zpět do starověku, kdy se lidé mrtvých báli a drželi je stranou.¹ Stejně jako tehdy, i dnes mají lidé strach z neznáma. Strach z něčeho, co se ještě stále nepodařilo nijak vysvětlit, objasnit či aspoň zpoza odhrnout závěs, který nám brání k nahlédnutí do života po smrti. Společně s vytlačováním příbytků zesnulých na okraje měst, vytlačujeme myšlenky na smrt na okraj vědomí. A nedělají to pouze obyčejní smrtelníci. Estachologie, neboli „nauka o posledních věcech člověka“, vedla v posledních dvou století velmi dlouho poklidnou existenci zcela na okraji teologie.²

Odvětví, které se v dnešní době nejvýrazněji zabývá smrtí, je sociologie. V roce 1990 se objevil v novinách Radio Times názor, že *smrt a rozmluvy o ní je jedno z největších tabu dnešní doby*³. Tento názor hned v následujícím roce vyvrátil sociolog Tony Walter: „*V průběhu let 1979-1986 bylo napsáno 1700 knih o smrti a umírání. V Americe sociologové a psychologové publikovali několik tisíc článků věnujících se smrti. Je tedy evidentní, že smrt není tabu, minimálně ne pro americké sociology a některé evropské historiky.*“⁴ Dějiny smrti pronikly nejprve do několika historických článků, na jejichž základě se postupně stále více badatelů začalo zajímat o komemorativní praktiky v jednotlivých dějinných obdobích a jejich výzkum na základě různorodých pramenných materiálů přinesl významný posun ve vnímání smrti napříč historií.

Mezi starověkem a moderní dobrou je několik dalších dějinných období, kdy byl pohled na smrt a zemřelé, velmi odlišný jak od antického, tak od dnešního. Změna přišla v tomto směru s příchodem křesťanství. S nadějí ve vzkříšení začal opadat strach z mrtvých a jejich obydlí přestala být vyčleňována ze společnosti. Naopak, mrtví se pohřbívali na vysvěcenou půdu ke kostelu, který se nacházel v centrální části města nebo přímo do něj. Smrt byla běžnou součástí lidské existence, přemýšlení o ní a celoživotní příprava na poslední hodinku, se stala jedním z nejtypičtějších rysů

---

¹ARIÈS, P. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 48.

²RATZINGER, J. *Estachologie: smrt a věčný život*, Barrister & Principal 2017, str. 9.

³WALTER, T. *Modern death: taboo or not taboo?*, In: *Sociology*, vol 25, NO 2, 1991, str. 293.

⁴Tamtéž, str. 294.

přemýšlení o posledních věcech člověka.⁵

Největším dokladem pro toto tvrzení je literatura, která se v té době četla. Velkému významu se těšily tzv. příručky dobrého umírání. Tyto knihy vznikly již ve středověku a během 15. století zaznamenaly nebývalý rozmach.⁶ V této době byly určeny zejména duchovním, jímž měly poskytnout návod, jak provázet umírajícího jeho posledním bojem, jak mu účinně pomáhat na cestě ke spáse, jak mu poskytovat pomocné prostředky v podobě církevních rituálů.⁷ Strach ze smrti se promítá napříč všemi dějinnými obdobími a církve se pomocí příruček snažila napomáhat lidem se na svou poslední hodinku připravit. Úzkost ze smrti je matkou všech náboženství, která se tak či onak pokoušejí zmírnit muka naší konečnosti.⁸

Tak jako v jakékoli jiné náboženské literatuře, i v příručkách se zrcadlí vyznání autora, který knihu napsal. Příručky z pera reformačních kazatelů nepřinášejí návody na co nejlepší zpověď, jak to bylo v přírodě katolických, ale obsahují pokyny, jak účinně utěšit a přesvědčovat umírajícího, že jeho hříchy už neleží na něm, ale na Kristu, který je od všech křesťanů vzal na sebe a vykoupil svou smrtí, a rozsáhlé instrukce, co má v tomto kontextu umírající odpovídat ďáblu, který ho pokouší.⁹ Pro katolíky je naopak důležité zpovídání se z pozemských hříchů a neustálé pronášení modliteb, jak z úst umírajícího, tak přítomného kněze a všech přísedících. Je pro ně důležité do poslední chvíle jakoukoli cestou prosit o spásu a odpuštění smrtelných hříchů, kterých se za svého života dopustili.

Příručky dobrého umírání jsou, stejně jako například knížecí zrcadla, dobovým ideálem. Zatímco francouzská, německá, anglosaská i polská historiografie se danému tématu poměrně intenzivně věnovala, na české straně zůstaly příručky o dobrém umírání téměř stranou zájmu.¹⁰ Nejintenzivněji se jimi u nás zabýval Miloš Sládek¹¹, Pavel Král¹² nebo Radmila Prchal Pavlíčková¹³.

---

⁵PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 17.

⁶ Tamtéž, str. 27.

⁷ Tamtéž, str. 27.

⁸ ŠIKLOVÁ, J. *Výhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013, str. 86.

⁹ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 183.

¹⁰KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004., str. 62.

¹¹ SLÁDEK, Miloš. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Jinočany: H & H, 2000.

¹² KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004., str. 62.

¹³ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období*

Prostřednictvím ideálu se ke skutečnosti přibližujeme jen velmi z dálky. Ani dnes nikdo z nás nepostupuje podle různých manuálů stejně, ať už se týkají čehokoli. Někdo se jich drží víc, někdo méně a někdo je zcela ignoruje. A lidé raného novověku na tom byli zrovna tak. Nechovali se všichni stejně, nežili podle daných pravidel a ani podle nich všichni stejně neumírali. K tomu, abychom se nejlépe přiblížili dobovému myšlení, nám velmi dobře slouží tzv. prameny osobní povahy.

Vnitřní svět lidí, kteří žili několik století před námi, nám bude vždy badatelsky uzavřen. Ve chvíli, kdy se snažíme vysvětlit jejich svět na základě snahy pochopit jejich myšlení, tak vždy vědomě nebo nevědomě odkazujeme na něco, co jejich svět přesahuje.¹⁴ Druhé úskalí při výzkumu pramenů osobní povahy nastává v tom, že přestože pisatelé věří, že si veškeré zkušenosti zaznamenali pravdivě, téměř nikdy to tak není. Zkušenost není nikdy autentická, individuální, vnitřní, přestože je tak danou osobou pocíťována. Raně novověcí lidé nám tedy zanechali záznamy o svých stanoviscích pojmících se k daným událostem.¹⁵

Dopisy patří mezi nejvíce dochované prameny osobní povahy. Lidé byli často od sebe odděleni velkými vzdálenostmi, a aby neztratili kontakt, nebylo jiného východiska než udržovat čilou korespondenci. A že se toho někteří ujali poctivě a byli schopni napsat i několik dopisů denně. K velkému rozkvětu korespondence přispěl také rozvoj pošty v 30. letech 16. století, která zejména po třicetileté válce doručovala soukromé dopisy.¹⁶ Raně novověké dopisy jsou podobné tehdejšími osobním deníkům-*těžiště obojího spočívá v zaznamenávání běžných, svým způsobem „obyčejných“ událostí všedních dnů.*¹⁷ Díky nim máme možnost sledovat, které události byly pro pisatele zajímavé, protože o nich nejčastěji a nejobšírněji psali.

Ve 2. polovině 16. století se objevil v českém prostředí nový typ žánru, který získal záhy velkou popularitu. Jedná se o osobní deník. Tento typ pramene obsahuje *chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech.*¹⁸ Nejdříve si je vedli šlechtici a duchovní, později měšťané a venkovani. Obsahem deníků mohou být různorodé záznamy: o počasí, politických událostech,

---

konfesionalizace. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. , str. 17.

¹⁴ HORSKÝ, J. Historický aktér. In: STORCHOVÁ, L. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha: Scriptorium, 2014, str. 96.

¹⁵ Tamtéž, str. 100.

¹⁶ BOROVSKEÝ, T. a kol. *Úvody do studia dějepisu II. díl,* Masarykova univerzita 2014, str. 62.

¹⁷ LENDEROVÁ, M. - KUBEŠ, J. *Osobní deník a korespondence - snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004, str. 13.

¹⁸ Tamtéž, str. 98.

veřejné a profesní činnosti pisatele, jeho soukromém a rodinném životě, společenských stycích a podobně.¹⁹

Třetím pramenem osobní povahy, se kterým ve své práci pracuji, jsou paměti. Paměti, na rozdíl od deníků, nemusí být napsány v krátké době po daném zážitku, mnoho lidí je sepisuje až v pokročilém věku, jakožto osobní reflexi svého života. Díky tomu mohou být některé zážitky více zkrácené časem a paměti, s odstupem času se na ně může dívat člověk rozdílně, než když danou situaci prožíval. *V pamětech najdeme subjektivní stanoviska pisatele, ale na rozdíl od deníku se snaží o objektivní podání.*²⁰ Jsou na pomezí soukromé a veřejné sféry, protože se často píše s úmyslem pozdějšího zveřejnění.²¹

Máme zde tedy dva různé typy pramenů, se kterými pracuji. Příručky dobrého umírání spadají do tzv. preskriptivních pramenů, jsou to návody, podle kterých když člověk jedná, dosáhne dobového ideálu. A pak zde máme prameny osobní povahy, ve kterých se zrcadlí každodennost člověka. Oběma typy pramenů už se do dnešní doby zabývalo mnoho historiků. Žádný z nich je však nespojil dohromady, nikdo se nepokusil o komparaci příruček dobrého umírání s prameny osobní povahy. Mým cílem je tedy pokusit se o srovnání těchto dvou typů pramenů. Chci se zaměřit na to, jaký význam měly příručky dobrého umírání pro běžný život raně novověkých šlechticů. Jak často a v jakém množství přejímali teze a názory, které se v knížkách objevují, jakým způsobem skrze dobové schéma vnímají smrt a jak moc jsou schopni se na své poslední chvíle života připravit. Úkolem mé práce bude zjistit, zda lidé o posledních věcech člověka referují, jakým způsobem o nich píše a co všechno pro ně bylo důležité k tomuto tématu zaznamenat.

Při daném rozsahu mé práce se ukázalo problémové pojmout do diplomové práce veškerý pramenný materiál, který jsem původně chtěla. Smyslem práce bylo projít veškeré editované osobní prameny²². Z nich jsem vyčlenila ty, v nichž bylo

---

¹⁹ BOROVSÝ, T. a kol. *Úvody do studia dějepisu II. díl*, Masarykova univerzita 2014, str. 62.

²⁰ LENDEROVÁ, M. - KUBEŠ, J. *Osobní deník a korespondence - snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice : Univerzita Pardubice, 2004, str. 436.

²¹ BOROVSÝ, T. a kol. *Úvody do studia dějepisu II. díl*, Masarykova univerzita 2014, str. 63.

²² Kromě pramenů, které zmiňuji v textu vyšly v edici:

BŮŽEK, V. *Poslední páni z Hradce*. České Budějovice 1998.

HRUBÝ, F. *Moravské korespondence a akta z let 1620-1635*. Brno 1934-1937.

KOLDINSKÁ, M. – MAŤA, P. *Deník rudolfínského dvořana. Adam ml. z Valdštejna (1602-1633)*. Argo 1997.

KOPIČKA, P. *Deníky roudnického hejtmana Blažeje Albína z Weisenbergu z let 1611 a 1625*. Praha 2013.

PÁNEK, J. *Paměti českého šlechtice z poloviny 16. století. „Sarmacie“ Jana Zajíce*

nejvíce odkazů k tématu nemocem a smrti a s nimi jsem pracovala v textu. Stejně tak zde neuvádím veškeré příručky dobrého umírání, které byly v raném novověku vydány a čteny v českém prostředí. Opět jsem zvolila takové, ve kterých se často objevují formulace, které můžeme nalézt ve zmíněných pramenech osobní povahy. Co se týče časového rozpětí zkoumané doby, vytyčila jsem si období 16. a 17. století. Bylo by jistě zajímavé sledovat, jak se s nástupem osvícenství vnímání smrti opět posunulo, ale rozsah práce mi toto bádání neumožnil. Dalším důležitým bodem, který bylo nutno si na počátku práce vytyčit, byla vrstva obyvatel, jíž se budu zabývat. Nejvíce dokladů v podobě pramenů osobní povahy nám po sobě zanechala šlechtická vrstva, a proto jsem se vydala tímto směrem. Šlechta měla navíc prostředky na to, aby se v jejích knihovnách mohly objevovat příručky dobrého umírání a také na to, aby mohli vykonávat všechny náležité rituály, které byly se smrtí spojeny. Proto jsem předpokládala, že právě zde najdu dobrý základ pro můj výzkum. A vzhledem k tomu, že české prostředí je v tomto směru stále ještě málo prozkoumáno, vytyčila jsem si oblast českých zemí, a proto v magisterské práci pracuji zejména s českými textovými prameny.

Cílem mé práce je po podrobné analýze všech shromážděných pramenů zjistit, jaká témata spojená s posledními věcmi člověka se v soukromých zápiscích objevují, jakým způsobem je o nich referováno a zda to koresponduje s dobovými normami. Vzhledem k tomu, že mnoho pramenů osobní povahy jsou dnes zpřístupněny v edicích, vydala jsem se touto cestou a veškeré informace jsem čerpala z editovaných pramenů. Po shromáždění všech záznamů týkajících se posledních věcí člověka, mi vykristalizovala jednotlivá témata, jimiž se šlechta v soukromých zápiscích zabývala. Na základě toho jsem zjistila, co bylo pro ně v tomto směru důležité natolik, aby to zaznamenali do dopisů, deníků nebo pamětí. Zkoumala jsem hlavně, jakým způsobem to bylo napsáno, jestli jednotlivé fráze a názory korespondují s příručkami dobrého

---

z Házmburka. Praha, 1990.

PELCL, F. M. *Paměti*, Praha 1931.

PETRŮ, E. – PRAŽÁK, E. *Mikuláš Dačický z Heslova. Prostopravda, Paměti*. Praha, 1195.

ŠIMEK, F. *Tomáš ze Štítného. Knížky o hře šachové a jiné*. Praha, 1956.

TISCHER, F. *Dopisy Sylvie hraběnky Černínové, s chotěm jejím Heřmanem hr. Černínem z Chudenic z let 1635-1651*. Praha, 1908.

VYBÍRAL, Z. *Paměti Pavla Korky z Korkyně: zápisky křesťanského rytíře z počátku novověku*. Nová tiskárna Pelhřimov, 2014.

ŽITNÝ, M. *Korespondence Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1570-1596*. České Budějovice, 2014.

ŽITNÝ, M. *Korespondence Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610*. Nová tiskárna Pelhřimov, 2016.

umírání, a tedy s dobovými ideály, nebo zda se do pramenů osobní povahy promítají jiná stanoviska pisatele. Jinými slovy bylo mým cílem zjistit, zda lze v pramenech osobní povahy vysledovat, nakolik byla raně novověká šlechta ovlivněna dobovými normami v záležitosti posledních věcech člověka.

Jednotlivá témata mi vykrystalizovala v průběhu práce s prameny. První kapitola je věnována dějinám bádání. Nejprve v oblasti šlechtické kultury, kde jsem si opět musela z velkého množství vyselektovat jen část badatelů. Ty jsem vybírala na základě pramenů, se kterými pracuji. Vzhledem k tomu, že jsem ve své práci používala prameny osobní povahy, do dějin bádání o šlechtě jsem jmenovala také pouze ty, kteří pracují s prameny osobní povahy. Druhá část dějin bádání vyjmenovává nejdůležitější autority v historii bádání o tématu smrti. Zde jsem kromě českých historiků zmínila také nejvýznamnější zahraniční autority věnující se dějinám smrti.

Další kapitola se věnuje nemocem, jejich vnímání a reakcemi na ně. Nemoci jsou v mnoha příručkách brány jako poslové smrti. Je to varování od Boha, boží návštěva, již upozorňuje jednotlivce na spáchané hříchy, kterých se v životě dopustili. V této kapitole se snažím zaměřit na to, jak často se v pramenech osobní povahy objevují zmínky o nemocech, v jakém kontextu jsou popisovány, jakým způsobem jsou léčeny a jak do toho všeho zapadají náboženské představy raně novověkých lidí.

Na kapitolu o nemocech navazuje druhá, která se zabývá morovou epidemií. Takové katastrofy, které byly v tehdejší době obvyklé, byly vnímány jako boží trest. Lidé v 16. a 17. století neznali jejich původ, způsoby rozšíření, ani prevenci proti nim. Vysvětlovali si morovou situaci jako nadpřirozenou, pocházející z rukou božích. A vzhledem k tomu, jaké měly tvrdé důsledky, bylo logické, že je lidé chápali jako varování. O moru se v pramenech osobní povahy objevuje mnoho zmínek, které se týkají úvah, zda před nákazou utéci, nebo zůstat v zamořeném území. Jestli se izolovat od nakaženého prostředí nebo jak se chránit před možností střetu s nakaženými lidmi či předměty. Ve všech případech se lidé obrací k víře v Boha.

Následující dvě kapitoly už jsou spojeny přímo s vnímáním smrti. První z nich je zaměřena na smrt dětí, protože pro raný novověk byla tato událost velmi obvyklým jevem. Díky tomu panují názory, že rodiče museli své děti vnímat jinak, než je tomu dnes. Protože je nepředstavitelné, že by milující matka zvládla smrt většího počtu dětí. Už jen proto, že bylo obvyklé, aby dostávaly nově narozené děti jméno po svém

mrtvém sourozenci, aniž by to někomu přišlo morbidní²³, je zřejmé, že smrt dětí byla vnímána jinak. Proto jsem vybrala několik pramenů osobní povahy, v nichž autoři popisují smrt svých dětí, abych se toto tvrzení pokusila vyvrátit.

Poslední kapitola je složena z několika menších podkapitol, v nichž se věnuji obrazu posledních věcí člověka. Snažím se dokázat, že ačkoli se lidé na smrt v průběhu života připravovali, přesto z ní měli strach. Odhaluji poslední chvíle a chování člověka na smrtelné posteli – zda se dokázali řídit vším, co se do té doby o smrti naučili. Jakým způsobem bylo popisováno a připravováno poslední rozloučení s nebožtíkem. Nebo také různá znamení smrti, které lidé kolem sebe spatřovali a jakým způsobem na ně reagovali.

---

²³ ŠIKLOVÁ, J. *Výhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013, str. 15.

DĚJINY BĀDÁNĪ

DĚJINY BĀDÁNĪ O ŠLECHTĚ

Nejvíce dokladů o své existenci nám v historii zanechala početná skupina raně novověkého obyvatelstva – šlechta.²⁴ Není proto divu, že právě výzkumem šlechty se dnes zabývá mnoho českých historiků. Zájem historiků o tuto skupinu obyvatel sahá hluboko do naší minulosti, až na samý práh raného novověku, v němž se při sepisování děl uplatnil genealogický přístup.²⁵ Postupem času se objevovalo stále více úhlů pohledu, kterými historici šlechtu podrobovali a pořád se objevovala nová témata a prameny, která se k této vrstvě obyvatelstva pojila. Útlum ve výzkumu přišel ve 20. století, kdy byla doprostřed badatelské činnosti spuštěna železná opona a nové objevy musely zůstat uloženy v archivech až do přelomu 80./90. let. Liberální režim přinesl změnu nejen do naší politické a společenské situace, ale odrazil se také v historickém bádání a přinesl možnosti otevření nových témat, která se zde do té doby neobjevila. Historici v tomto období objevili zejména krásu každodennosti. Jedinečnost všedních dní a kouzlo opakovaných rituálů nás dokáže mnohem lépe přiblížit lidem minulosti, než dějiny politiky nebo hospodářství. Proto dějiny každodennosti od 90. let prožívají velký rozkvět.

Jedním z předních historiků pro výzkum šlechty je **Václav Bůžek** z Jihočeské univerzity. Zaměřil se na období 16. a 17. století, v němž zkoumal kulturu šlechtické každodennosti, rezidence, dvory a rituály symbolické komunikace.²⁶ Kromě své prvotiny s názvem *Rytíři renesančních Čech*²⁷, ve které se zabývá životem takových šlechticů, jako byl Heřman Černín z Chudenic, Václav Vratislav z Mitrovic, Kryštof Harant z Polžic, napsal mnoho dalších monografií ve spolupráci s dalšími historickými špičkami.

Od kolébky až po poslední chvíle života českých šlechticů nás provází kniha *Věk urozených*²⁸, pod kterou se kromě Václava Bůžka podepsali také Josef Hrdlička,

---

²⁴MAŤA, P. *Svět české aristokracie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004, str. 11.

²⁵BŮŽEK, V. - HRDLIČKA, J. - KRÁL, P. - VYBÍRAL, Z. *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002, str. 10.

²⁶http://www.rozhlas.cz/leonardo/anonce/_zprava/423907

²⁷BŮŽEK, V. *Rytíři renesančních Čech*. Praha: Akropolis, 1995.

²⁸BŮŽEK, V. - HRDLIČKA, J. - KRÁL, P. - VYBÍRAL, Z. *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002.

Pavel Král a Zdeněk Vybíral. Kniha zachycuje globální pohled na šlechtickou kulturu raného novověku, kde kromě společenských, náboženských, politických nebo kulturních aspektů vystupuje do popředí také každodenní život, který je zde zachycen mimo jiné díky výzkumu šlechtické korespondence.

V monografii *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*²⁹ spojil síly s Josefem Hrdličkou a Jaroslavem Pánkem. Věnují se společně projevům kultury všedního a svátečního života na dvorech i v rezidenčních městech posledních Rožmberků a Pánů z Hradce, přičemž politickými a hospodářskými aspekty se zabývají jen okrajově, důraz je zde kladem především opět na každodennost.

Ačkoli se touha po bojišti v srdcích novověkých šlechticů na rozdíl od středověku nepatrně zmírnila, stále ještě nevymizela úplně. Díky tomu mohla vzniknout v roce 2016 kniha, která byla vydána pod jménem Václava Bůžka, *Rytíři renesančních Čech ve válkách*³⁰. Hlavní těžiště knihy leží v pětadvaceti příbězích představitelů nižší šlechty, kteří spojili část svého života s vojenskou kariérou. Nejsou zde popsány pouze jejich příběhy z bojiště, ale hlavně se autoři zaměřují na to, jaký vliv měla tato kariéra na jejich soukromý život, na rodinu a příbuzenské vazby. Autoři zde nepracují pouze s velkým množstvím písemných pramenů, ale do výzkumu začlenili také vizuální typ pramenů, které v knize interpretují.

Historik, který často spolupracuje s výše zmíněným Václavem Bůžkem a který ve svých výzkumech dokonale spojuje téma šlechty a téma smrti, je **Pavel Král**. Věnuje se zejména přechodovým rituálům a symbolické komunikaci. V knize *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*³¹ předložil čtenáři všechny pohledy na umírání, smrt a následné pohřební rituály v raném novověku. Je zde popsána dobrá smrt, co všechno bylo nezbytné k tomu, aby jí šlechtic dosáhl a co měli následně vykonat pozůstalí, aby zajistili mrtvému věčnou památku. V knize pracuje s různými prameny, které se ke smrti pojí, jedná se zejména o testamenty, ale také jsou zde ve velké míře citovány prameny osobní povahy, zejména korespondence. Další kniha, která slučuje šlechtu a smrt, nese název *Mezi životem a smrtí*³². V ní autor pracuje

---

²⁹BŮŽEK, V. - HRDLIČKA, J. - PÁNEK, J. *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*. Praha: Mladá fronta, 1997.

³⁰BŮŽEK, V. - KOREJŠ, F. - MAREŠ, P. - ŽITNÝ, M. *Rytíři renesančních Čech ve válkách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.

³¹KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice, 2004.

³²KRÁL, P. *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550-1650*. České Budějovice, 2002.

s jedním typem pramenů a tím jsou testamenty. Společně s Václavem Bůžkem a Ondřejem Jakubcem se pak také zaměřili na život Jana Zrinského ze Serynu, synovce posledních Rožmberků³³.

Zcela opačnou fází šlechtického života se ve svém dlouholetém výzkumu zabývá **Martin Holý**, jedná se o dětství a následného vzdělávání mladých šlechticů. Kniha *Zrození renesančního kavalíra*³⁴ nás provází vývojem dítěte od výchovy v tzv. fraucimoru, přes soukromé vychovatele nebo různé školy v českých zemích, až po možnosti kavalírských cest, jichž se většina mladých šlechticů účastnila. V tomto tématu je nutné genderové rozdělení, protože šlechtici byli vychováni jiným způsobem než mladé šlechtičny. Ačkoli to z názvu knihy nevyplývá, i malým aristokratkám je zde věnována poslední kapitola.

V následujícím roce vyšla Martinu Holému další kniha zaměřená na výchovu šlechty, *Vě službách šlechty*³⁵. Zde se však nezaměřuje primárně na vychovávané, ale naopak na nositele vzdělávání šlechtického stavu. Je zde kladen velký důraz na práci s prameny osobní povahy. V knize nám ukazuje, podle jakých kritérií byli vychovatelé vybíráni, poté náplň jejich služby. Také samotná osobnost vychovatele je zde pod drobnohledem, sledujeme jejich jazyk, národnost, konfesi, ale také jejich osobní vzdělanostní profil. Velmi zajímavá je zde poslední kapitola, která se věnuje vlastní literární činnosti jednotlivých vychovatelů.

Všichni výše zmínění badatelé mají ve svých dílech společného jednoho jmenovatele. Patří do proudu, který se začal výrazněji hlásit ke slovu kolem poloviny 90.let, a to zvláště mezi mladou a částí střední generace historiků a historiček. Jejich pozornost se upírala k pochopení myšlenkového světa šlechty, avšak východiskem jejich úvah se nestaly hospodářské účty, zámecké inventáře či další obdobné prameny.³⁶ Byly to naopak prameny osobní povahy, jako jsou deníky či dopisy. Bohatství a vypovídající hodnotu pramenů osobní povahy objevili historici až na konci šedesátých let 20. století, a to zejména ve francouzském a německém prostředí³⁷, odkud se tento zájem postupně šířil dál. Prameny osobní povahy nám poskytují aspoň

---

³³BŮŽEK, V. - JAKUBEC, O. - KRÁL, P. *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*. Praha 2009.

³⁴HOLÝ, M. *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemích na prahu novověku (1500-1620)*. Praha: Historický ústav. 2010.

³⁵HOLÝ, M. *Vě službách šlechty. Vychovatelé nobility v českých zemích (1500-1620)*. Praha: Historický ústav, 2011.

³⁶BŮŽEK, V. - HRDLÍČKA, J. - KRÁL, P. - VYBÍRAL, Zdeněk. *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002, str. 30.

³⁷LENDEROVÁ, M.: „A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky 19. století*. Praha 2008, s. 25–26.

malou sondu do myšlenkového světa pisatelů, jejich osobní postoje, tužby a přání. Na jejich základě si můžeme udělat obrázek o tom, co bylo pro konkrétní jedince hodno zapamatování nebo naopak, co bylo natolik všední, že to nestálo za zmínku. Můžeme si díky nim udělat aspoň malý obrázek o mentalitě tehdejších lidí a porovnat ji s naší. Ukázkou takového bádání může být například kniha *Deník rudolfínského dvořana*³⁸, jejímiž autory jsou **Marie Koldinská** a **Petr Maťa**. Právě Marie Koldinská je jednou z historiček, která uplatňuje oba nové směry bádání při svých výzkumech. Soustřeďuje se na raně novověkou každodennost, pro kterou čerpá poznatky z výzkumu dobových ego-dokumentů. Její nejznámější kniha *Každodennost renesančního aristokrata*³⁹ je tomu příkladem. Jednotlivé kapitoly se zaměřují se na rodinný život, volný čas, podoby humoru, strachu, a také na umírání a smrt. Svůj výzkum pro tuto knihu založila na zkoumání korespondence a deníků, které se dochovaly v rodinných archivech Valdštejnů a Lobkoviců.

Z různých úhlů pohledu se na šlechtu dívá Petr Maťa také v knize *Svět české aristokracie (1500-1700)*⁴⁰, v níž se zaměřuje na úzkou skupinu prominentních nejzámožnějších, nejurozenějších a nejvlivnějších šlechticů, které označujeme jako *aristokracie*. Tato kniha je rozšířením jeho diplomové práce z roku 1997⁴¹ a díky velkému časovému rozpětí, které popisuje, dokázal postihnout obrovské množství témat, která jsou s aristokracií spojená. Kniha získala ocenění Magnesia Litera 2005 v kategorii „literatura faktu“.

Korespondenci, jakožto hlavní pramen, využívá pro svůj výzkum také historik **Tomáš Knoz**, spolupředseda mezinárodní komise pro česko-lichtenštejnské vztahy. Jeho hlavním tématem je osoba Karla staršího ze Žerotína. Kromě knihy *Šlechta v proměnách novověku*⁴², jejímž byl editorem společně s Janem Dvořákem, je autorem dalších publikací, věnujících se pouze žerotínskému šlechtici a jeho bohatému životu. V knize *Karel starší ze Žerotína*⁴³ přibližuje tohoto šlechtice z mnoha stran, postihuje celý jeho život, a to na základě bohatého souboru korespondence Karla staršího zahrnující stovky dopisů adresovaných často nejvýznamnějším myslitelům a teologům tehdejší Evropy. I díky tomu se čtenáři dostane jedinečné příležitosti poznat složitou a

---

³⁸ KOLDINSKÁ, Marie – MAŤA, Petr (edd.). *Deník rudolfínského dvořana*. Adam ml. z Valdštejna 1602-1633, Praha 1997.

³⁹ KOLDINSKÁ, M. *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha, 2001.

⁴⁰ MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.

⁴¹ Tamtéž, str. 5.

⁴² DVOŘÁK, J. – KNOZ, T. (ed.) *Šlechta v proměnách novověku*. Matice moravská, 2011.

⁴³ KNOZ, T. *Karel st. Ze Žerotína/Don Quijote v labyrintu světa*. Praha: Vyšehrad, 2008.

mnohostrannou osobnost moravského šlechtice ve spleťtém labyrintu světa krizového období našich dějin.

Historik, který pracuje metodologicky velmi podobně, jako Tomáš Knoz, je **Miroslav Žitný**, zabývající se postavou rytíře Štastného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku⁴⁴. Na základě velkého množství dochovaných dopisů od Václava Pětipeského nám Miroslav Žitný předkládá studii o rytířově každodenním životě od jeho výchovy, přes první zážitky z bitev, vytváření společenských styků, až po jeho konverzi a následnou společenskou rehabilitaci. V roce 2016 vydal Žitný druhý svazek, kde zpracovává korespondenci z následujících deseti let rytířova života⁴⁵. Tyto knihy navazují na korespondenci jeho otce, kterou zpracoval Petr Mareš.

Třetím historikem, který ve svých výzkumech pracuje se šlechtickou korespondencí, je **Petr Vorel**. V díle *Česká a moravská aristokracie*⁴⁶ zpřístupnil 547 dopisů, které napsali bratři z Pernštejna různým adresátům z let 1550-1551. Tyto dopisy jsou pro nás cenným zdrojem poznání šlechtické kultury 16. století. Petr Vorel na základě jejich výzkumu napsal i druhou knihu *Páni z Pernštejna*⁴⁷, první ucelenou publikaci o jednom z nejstarších domácích šlechtických rodů, který dějiny našich zemí ovlivňoval už od středověku. Kniha je doplněna stovkou černobílých a barevných ilustrací, genealogickými přehledy a mapkami.

Prostřednictvím ego-dokumentů se na dějiny raného novověku dívá také **Pavel Marek**, sleduje je ale očima šlechtičny Jany z Pernštejna⁴⁸, která sloužila na dvoře Marie Habsburské a byla vychovávána společně s jejími dcerami Annou a Alžbětou. Na základě své studie chtěl poukázat na fakt, že služba u panovnického dvora získávala urozeným ženám nejen výrazný společenský kapitál, ale někdy také velký společenský vliv. Dokazuje také velkou loajalitu perňštejnského rodu k habsburskému rodu, když Jana následovala císařovnu Marii na Pyrenejský poloostrov.

Každodennost u vídeňského dvora sleduje studiem dopisů nejvyššího kancléře

---

⁴⁴ ŽITNÝ, M. (ed.) *Korespondence rytíře Štastného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610*. České Budějovice, 2015.

⁴⁵ ŽITNÝ, M. (ed.) *Korespondence rytíře Štastného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1611-1621*. České Budějovice, 2016.

⁴⁶ VOREL, P. *Česká a moravská aristokracie v první polovině 16. století. Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550-1551*. Pardubice, 1997.

⁴⁷ VOREL, P. *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*. Praha: Rybka, 1999.

⁴⁸ MAREK, P. *Ve službách císařovny. Jana z Pernštejna ve světle své korespondence uložené v archivu vévodů z Alby*. Český časopis historický, 2016, vol. 114, no. 4, str. 919-940.

Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic s jeho ženou⁴⁹ historik **Petr Lutter**. Jedná se o dopisy z 20. let 17. století, které popisují život na dvoře císaře Ferdinanda II. Vzhledem k mimořádnému postavení Zdeňka Vojtěcha u tohoto dvora mají jeho osobní výpovědi a soukromé názory obrovský informační význam, který bychom v jiných typech pramenů stěží hledali. V dopisech se objevují různé zajímavé zprávy, které vykreslují atmosféru dvora a naznačují vztahy mezi jednotlivými dvořany. Největším příkladem může být Zdeněk osobně, protože díky svému velkému vlivu pomohl mnohým dvořanům v nesnázích.

Jak jsem psala v úvodu této kapitoly, výzkumem šlechty a jejího světa se zabývala a v dnešní době nadále aktivně zabývá obrovské množství historiků, hlavně díky bohaté pramenné základně, kterou po sobě tato elita raného novověku zanechala. Jmenovat všechny historiky by vydalo na jednu celou monografii. Musela jsem tedy zvolit kritéria, kterých jsem se držela. Vzhledem k tomu, že celá má diplomová práce je založena na rozboru pramenů osobní povahy, vybrala jsem historiky, kteří ke svým pracím přistupovali stejně a svůj výzkum položili na zkoumání ego-dokumentů a z nich zejména ty, kteří se zaměřují na dějiny každodennosti. Proto jsou výše jmenovaní pouze malým střípkem v mozaice historického světa zabývajícího se šlechtickou kulturou.

DĚJINY BĀDÁNÍ O POSLEDNÍCH VĚCECH ČLOVĚKA

S tématem každodennosti souvisí také smrt a všechny aspekty s ní spojené. Proto i tato oblast historického bádání zaznamenala v posledních letech velký boom. Smrt byla v raném novověku jednou z nejdůležitějších součástí života tehdejších lidí. Proto se k pohledu na smrt a funerální obřady začalo přihlížet se stále větší intenzitou. Následující kapitola je tedy opět jen souhrn nejvýznamnějších autorů, kteří se této oblasti lidského života věnují. Nejsou zde samozřejmě všichni, ale snažila jsem se představit aspoň ty nejvýznamnější.

Na počátku bádání o dějinách smrti a pohřebních rituálech najdeme, tak jako u spousty dalších historických témat, francouzské historické sdružení okolo revue

---

⁴⁹ LUTTER, P. *Politický a společenský život na dvoře Ferdinanda II. Během dvacátých let 17. století ve světle španělské korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a jeho manželky*. In: Příspěvky ke každodenní kultuře novověku. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1995.

Annales.⁵⁰ Ve 20. letech 20. století totiž dali badatelé okolo časopisu, zejména historikové **Marc Bloch** a **Lucien Febvre**, nový směr historickým tématům. Kromě jiného začali hledat odpovědi na otázky, jak lidé v minulosti žili, pracovali, jedli, mysleli a také jak umírali.⁵¹

Nejzásadnější práce, která slouží všem historikům věnujícím se dějinám smrti jako základní pilíř, je kniha taktéž francouzského historika **Philippa Ariése**. Jeho dvousvazkové dílo *Dějiny smrti I-II*⁵² protíná všechna historická období od raného středověku po 20. století a klade důraz především na raný novověk. Kniha jsou protkány různorodou pramennou základnou, na jejímž základě Ariés zpracovává vnímání smrti v daných obdobích, díky čemuž nám předkládá spoustu různorodých charakteristik smrti a ukazuje, jak se postupem času pohled na poslední věci člověka měnil. Zavádí zde pojem „ochočená smrt“, která je charakteristická pro přelom 11. a 12. století. Jde o smrt, která byla očekávaná, normální a známá a jedinec se jí tudíž neobával.⁵³ Jak sám Ariés píše: „*Když onu důvěrně známou smrt nazýváme smrt ochočená, nemyslíme tím, že kdysi byla divoká a že si ji lidé postupem času ochočili. Naopak chceme říct, že dnes je smrt zdivočelá a že kdysi to tak nebylo. Nejstarší smrt byla ochočená.*“⁵⁴ Pro období 13.-18. století naopak zavádí pojem „individualizovaná smrt“, kdy strach z posledního soudu udělal ze smrti individuální záležitost jedince. Důležitým prostředkem pro vyrovnání se se smrtí, se stal testament⁵⁵, v němž mohl dát umírající ještě naposledy řád svým pozemským majetkům a vyměnit je za klidný život po smrti.

Širokou pramennou základnu ve své práci předložil také další francouzský historik věnující se smrti, **Francois Lebrunn**. Na počátku 70. let 20. století napsal práci o vnímání smrti v Anjou v 17. a 18. století. Asi největším jeho přínosem bylo využití testamentů v takto koncipovaném výzkumu.⁵⁶

Velký důraz na testamenty ve svém díle kladl také Lebrunnův francouzský kolega **Michele Vovelle**. V jedné ze svých prací se zabýval notářskými prameny,

---

⁵⁰KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 9.

⁵¹ Tamtéž, str. 10.

⁵² ARIÉS, P. *Dějiny smrti I-II*. Praha: Argo, 2000.

⁵³ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 9.

⁵⁴ ARIÉS, P. *Dějiny smrti I.*, Praha: Argo, 2000, str. 44.

⁵⁵KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 7.

⁵⁶ Tamtéž, str. 14.

příčemž kladl velký důraz právě na testamenty. Zaměřil se v nich na některé formulace a na jejich základě se pokusil charakterizovat několik oblastí kolektivních představ o smrti. V jiné z jeho prací se naopak věnoval úplně jinému druhu pramenů – těm ikonografickým, s jejichž pomocí se pokusil charakterizovat představy o mrtvých.⁵⁷

Třetím historikem věnujícím se mj. také testamentům, je **Pierre Chaunu**. Na základě široké škály pramenů popsal křesťanský model smrti a stěžejní část jeho knihy představuje analýzy asi 10 000 pařížských testamentů.⁵⁸

Provázanost světa živých a mrtvých a jejich odraz ve středověké mentalitě odhaluje ve svém díle *Revenanti – Živí a mrtví ve středověké společnosti*⁵⁹ francouzský historik **Jean-Claude Schmitt**. Kniha ukazuje, jak se jednotlivci i celá společnost vyrovnávali s návštěvami „ze záhrobí“. Poukazuje při tom na vliv cisterciáckého řádu na lid v tomto směru a na to, jaký měl dopad na představy tehdejších lidí. Jean-Claude využívá jak ikonografické, tak psané prameny k tomu, aby co nejlépe přiblížil středověkou společnost a jejího strachu z „onoho světa“.

Tématu smrti se ve svém díle *Strach na Západě ve 14.-18. století*⁶⁰ dotýká také **Jean Delumeau**. Zaměřuje se v něm na různé aspekty strachu napříč stoletími a často se v knize vyskytuje strach ze smrti a jeho důvody. Ve druhém svazku⁶¹ této knihy se zaměřuje přímo na působení postavy Satana na novověkou společnost. Objevuje se zde úzkost před podlehnutím jeho svodům a strachu z věčného zatracení v případě, že k tomu dojde.

Výčet francouzských historiků završím tím nejznámějším, jímž je **Jacques Le Goff**. V jeho mnohočetné publikační činnosti můžeme najít také dílo, které se věnuje dějinám smrti, a to *Zrození očištěnce*.⁶² V knize se věnuje představám o třech posmrtných místech – peklo, ráj a očistec, přičemž na poslední zmiňované je kladen největší důraz. Nejdříve nastiňuje zrod a představy o očistci od starověku po vrcholný středověk. Předkládá různé varianty toho, jak očistec podle tehdejších lidí vypadal, kde se nacházel, proč existoval apod. Druhá část knihy se věnuje triumfu 13. století, kdy očistec dostal své pevné místo v křesťanském světě a své bádání ukončuje kapitolou s názvem „Vítězství básnické. La Divina Commedia“, v níž rozebírá podobu

---

⁵⁷ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 14.

⁵⁸ Tamtéž, str. 16.

⁵⁹ SCHMITT, J.-C. *Revenanti – Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha 2002.

⁶⁰ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14.-18. století I*. Argo 1997.

⁶¹ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14.-18. století II*. Argo 1999.

⁶² LEGOFF, J. *Zrození očištěnce*. Praha 2003.

očistce, jak nám ji popsal básník Dante.

Co se týče moravských a českých historiků, téma smrti není doposud příliš vyhledávané. Nejvíce se tomuto tématu věnuje ve svých dílech **Pavel Král**. V díle *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*⁶³ se zabýval dobrou smrtí, mementem mori či pohřebními rituály české šlechty. Jinými slovy věnuje se jak individuální přípravě na smrt jednotlivých lidí, tak následnými pohřebními ceremoniemi, které jsou potřeba uspořádat po smrti jedince a jejich vývojem. Pro svůj výzkum využil různorodou škálu pramenů – hodně se zaměřoval jak na prameny osobní povahy, tak na prameny úřední, zde zejména testamenty, jimž věnoval také určitou část knihy. Testamentům vyhradil dokonce jednu celou knihu, která nese název *Mezi životem a smrtí*⁶⁴, kde zkoumá závěti šlechticů z let 1550-1650. V knize postupně tento typ pramenů charakterizuje, rozebírá je po obsahové stránce a nastiňuje možnosti, jak tyto prameny lze využít při historickém bádání. Druhá část knihy obsahuje celkem 101 šlechtických testamentů.

Dva významní čeští historikové, **Jiří Mikulec** a **Martin Holý**, vydali sborník *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*⁶⁵, který obsahuje 13 studií zaměřených na aspekty smrti v raném novověku. Je výsledkem kolokvia uspořádaného k této problematice oddělením raného novověku Historického ústavu AV ČR v březnu 2006. Díky různorodému zaměření jednotlivých autorů se zde objevují různá témata vázající se k dějinám smrti, jako například rozbor knih o dobrém umírání (Pavel Král), testamenty olomouckých biskupů v 16. a na začátku 17. století (Dalibor Janiš), fenomén revenantů v protestantské předbělohorské literatuře (Oto Halama), pohřební kázání nad biskupy v době konfesionalizace (Radmila Prchal-Pavličková), problematika pohřebních průvodů (Marie Ryantová) aj.

Katalog, který vznikl ke stejnojmenné výstavě, zabývající se dějinami smrti, je vydán pod jménem autora **Ondřeje Jakubce**, *Ku věčné památce: Malované renesanční epitafy v českých zemích*.⁶⁶ Pro tuto studii jsou stěžejním pramenem ikonografické památky, konkrétně renesanční epitafy, na které je zde nahlíženo

---

⁶³ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004.

⁶⁴ KRÁL, P. *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550-1650*. České Budějovice, 2002.

⁶⁵ MIKULEC, J. - HOLÝ, M. *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*. Historický ústav AV ČR 2008.

⁶⁶ JAKUBEC, O. *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Muzeum umění Olomouc 2007.

z pohledu společenské a náboženské reprezentace, je zde rozebírána symbolika smrti na epitafech a také jsou ve sborníku zmíněny posmrtné portréty raného novověku. Celá kniha je doplněna velkým množstvím obrazového materiálu a obrazovým katalogem, který se zaměřuje na rozbor jednotlivých epitafů a jejich autorů.

K problematice smrti se váže také jedno velké téma z oblasti dějin umění, a tím jsou epitafy. V raném novověku se zformoval typický renesanční epitaf, který se skládal ze tří komponent. Právě na takový druh epitafů se zaměřil Jakubec ve své knize *Kde jest, ó smrti osten tvůj?*⁶⁷. Autor v knize rozebírá všechny aspekty epitafů, od těch uměleckých až po informativní. Jejich smyslem totiž bylo především vytvářet a udržovat vzpomínku na zesnulé. Důvod byl nejen reprezentační, ale byla to také forma, jak ukázat správnou křesťanskou zbožnost a víru v posmrtný život. Jakubec předkládá všechny hodnoty, které měl epitaf pro kulturu umírání a vzpomínání na zesnulé.

Jedním z autorů, kteří také přispěli svým výzkumem do výše zmiňovaného katalogu *Ku věčné památce*, je **Tomáš Malý**, jenž i ve své druhé studii, zabývající se posledními věcmi člověka, využil mnoho ikonografických pramenů. Toto dílo nese název *Obrazy očiště*⁶⁸. Na očištěc je zde pohlíženo prostřednictvím studia barokních obrazů a jsou zde zkoumány symboly, které se na nich objevují – co asi mohly znamenat pro tehdejší lid a jak je vidíme dnes. V knize jsou také stále oddělována dvě dějinná období, vnímání očištěce před tridentským obdobím a po tridentském koncilu, který byl pro něj přelomovou událostí. Toto dílo je výjimečné hlavně proto, že přineslo první ucelený pohled na dějiny očištěce. Do té doby se o to pokoušelo více historiků, ale všechno to byly jen útržkovité studie.

V knize *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*⁶⁹, se Tomáš Malý zaměřil na období po Bílé hoře. Tato práce patří mezi jeho prvotinu, je jeho vydanou dizertací. Prostřednictvím zkoumání dobových pramenů, literatury a zejména měšťanských testamentů popisuje proměnu, která nastala v souvislosti s přijímáním katolické víry, jejíž součástí je spása duše po smrti. Následně se také zabýval sekularizací v době osvícenství.

Několik dalších historiků se dějinám smrti věnuje prostřednictvím výzkumu pohřební homiletiky. Abychom mohli postihnout ty nejdůležitější, musíme se opět

---

⁶⁷ JAKUBEC, O. *Kde jest, ó smrti, osten tvůj? Renesanční epitafy v kultuře umírání a vzpomínání raného novověku*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2015.

⁶⁸ MALÝ, T. - SUCHÁNEK, P. *Obrazy očištěce: studie o barokní imaginaci*. Matice moravská 2013.

⁶⁹ MALÝ, T. *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*. Brno: Matice moravská, 2009.

vrátit až do 19. století, v němž žil významný historik zabývající se právě pohřebními kázáními. Je jím **Zikmund Winter**, který se pohřebním kázáním věnuje ve své práci *Život církevní v Čechách: kulturně-historický obraz z 15. a 16. století I-II*⁷⁰. Využívá je ale pouze jako doplňující informační zdroj pro výzkum pohřbů v 2. polovině 16. století.

Naopak pro historika **Miloše Sládka** jsou homiletika jedním z hlavních pramenů bádání. Sládek je historik, archivář a editor, který se zabývá barokní literaturou, jejíž součástí jsou také pohřební kázání. Kromě nich ve svém díle *Vítr jest život člověka*⁷¹ zkoumá také další barokní tisky, které se váží ke smrti. Jsou to například knihy dobrého umírání, tisky o castrech doloris nebo kramářské písňe vztahující se k „přehrozné smrti, ukrutné“. Kniha je velmi dobře postavená, protože každá kapitola se skládá ze dvou částí. V té první předkládá obecné informace k pramenům, kterými se daná kapitola zabývá, a jejich interpretace, a v druhé části jsou úryvky z konkrétních děl. Kromě toho se studiu pohřebních kázání věnuje také v několika článcích. Jedním z nich je *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*⁷², kde rozebírá kázání významného teologa 17. století. Nebo můžeme zmínit jinou studii věnující se pohřebním kázáním, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*.⁷³

K výzkumu pohřebních kázání přispěl článkem ve sbírce Časové úvahy také historik Milan Svoboda, zabývající se převážně šlechtickými rody v raném novověku. Pohřební kázání využil jako pramen pro poznání šlechtické společnosti.⁷⁴ Na šlechtickou reprezentaci a rodovou tradici se dívá prostřednictvím homiletik i v dalším článku, *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku: Šlechtické rody a jejich příbuzní z českých zemí*⁷⁵. Pohřební obřady raného novověku představuje skrze poslední rozloučení s jedním z nejvýznamnějších šlechticů, Albrechtem z Valdštejna⁷⁶.

⁷⁰ WINTER, Z. *Život církevní v Čechách: kulturně-historický obraz z 15. a 16. století I-II*. Praha 1896.

⁷¹ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka: aneb život a smrt v české barokní próze*. Praha: H&H 2000.

⁷² SLÁDEK, M. *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, Posel z Budče 16, 1999, s. 25-33.

⁷³ SLÁDEK, M. *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994, s. 191-216.

⁷⁴ SVOBODA, M. *Pohřební kázání – Jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*, in: Časové úvahy 12, 2001, s. 35-53.

⁷⁵ SVOBODA, M. – RADIMSKÁ, J. *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku: šlechtické rody a jejich příbuzní z českých zemí (srovnání a metody interpretace textů z historického hlediska)*. Vita morsque et librorum historia. České Budějovice, 2006, 169-181.

⁷⁶ SVOBODA, M. *Mnichovo Hradiště 1785: Poslední pohřeb Albrechta z Valdštejna jako pozdně funerální barokní festivity?*, In: Valdštejn. Albrecht z Valdštejna. Inter arma silent musae?,

Pohřeb Albrechta byl ukázkou typické funerální oslavy člena aristokratické elitní skupiny.

Nejnovější studie pohřebních kázání pochází z pera **Radmily Prchal Pavlíčkové**, která má v dnešní době výzkum homiletik jako hlavní specializaci. I ona se ve svém bádání se zaměřila na elitní skupinu obyvatel, ale na rozdíl od Milana Svobody zamířila do církevních kruhů. Ve své knize *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*⁷⁷ se věnuje nejen rozboru homiletik, ale také sleduje, jak byla pohřební kázání tištěna a rozšiřována mezi lid, či kdo byl jejich zadavatelem. Kromě toho se také věnuje, jak už název napovídá, světskému panování biskupů a jejich dobré smrti. Čerstvým dílem této historičky je práce nazvaná *O útěše proti smrti*⁷⁸, kde se kromě tištěných pohřebních kázání zabývá také příručkami dobrého umírání z 16. a první poloviny 17. století. Oba typy pramenů analyzuje zejména z konfesijního hlediska a zaměřuje se na to, jak se prostřednictvím nich vytvářela paměť na zesnulé. Kromě biskupů se věnuje také pohřebními kázáními nad některými šlechtici. Například ve studii *(Ještě jednou) pohřební kázání Matěje Cyra nad Petrem Vokem z Rožmberka roku 1612*⁷⁹, se na kázání nad významným šlechtickým představitelem, dívá z konfesijního hlediska Jednoty bratrské.

Praha: Academica, 2007, str. 379-385.

⁷⁷ PAVLÍČKOVÁ, R. *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice 2008.

⁷⁸ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti*. Nakladatelství Lidové noviny 2017.

⁷⁹ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *(Ještě jednou) pohřební kázání Matěje Cyra nad Petrem Vokem z Rožmberka roku 1612: Jednota bratrská a mediální propagace*. In: *Epigraphica & Sepulcralia*. [Sv.] 3, sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR, v. v. i., v letech 2008-2010, Praha: Artefactum, 2011 s. 337-367.

NEMOC, ŠKOLA JEST CTNOSTI

Pokud chci vystihnout všechny aspekty pohledu na smrt v dopisech, musím rozšířit své zaměření nejen na zmínky o umírání a mrtvých, ale musím nahlížet také do oblastí, které jsou se smrtí spojeny – tedy nemoci, morové rány, posmrtný život, funerální praktiky atd. Zvláště zmínky o zdravotním stavu a nemoci se v dopisech vyskytují mnohem více než samotná smrt, a právě na ně se v této kapitole zaměřím. Protože jak bylo v raném novověku známo, *nemoc jest první posel smrti*.⁸⁰

Dobové schéma dopisů by mělo obsahovat pět hlavních částí. Všechny dopisy obsahují tyto složky – *salutatio* (pozdrav), *exordium* (proč pisatel píše a poděkování za předešlou korespondenci), *narratio* (konkrétní text korespondence), *petitio* (závěrečná prosba) a *conclusium* (závěrečná fráze dopisů)⁸¹, ale ne vždy se ve všech částech pisatelé drží stejných pravidel.

Vždy bylo důležité optat se na zdraví adresáta, ať už se tato informace vyskytovala v jakékoli z uvedených částí (samozřejmě kromě salutatio a consilia). Přece jen, komunikační kanály byly v raném novověku stále ještě velice nejisté, kdykoli mohla nastat při doručování dopisů jakákoli překážka a lidé mohli navzájem ztratit kontakt i na několik týdnů či měsíců. Snadno se jim pak mohly vynořovat v myslích různé představy o důvodu tak dlouhého mlčení. Někdy mohlo jít o méně závažné důvody, jako například špatně mířená slova pisatele, která měla za následek urážku adresáta a jeho dlouhodobější nereagování na dopis. Mohlo jít ale i o závažnější důvody, jako byla těžká nemoc či dokonce smrt.

Na komunikaci to byla opravdu složitější doba než dnes. Ať už byla obsahem dopisu jakákoli závažná zpráva, nikdy nebylo zcela jisté, zda byla doručena: „*Mám naději, že jest Vás psaní mé, onehdejšího dne vám učinené, již došlo...*“⁸² Dokud adresát svou zprávou nepotvrdil příchozí poštu, bylo vše nejisté. Jak velkou nelibost museli lidé cítit, pokud jim chodily dopisy s prosbou, aby o sobě dali urychleně vědět, protože se o ně blízcí strachují, ačkoli mezi tím odeslali několik dopisů, v nichž je

---

⁸⁰ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

⁸¹ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005. Prameny k českým dějinám 16.-18. století. Řada B, str. 25.

⁸² REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 300.

o svém stavu informovaly. Jenže ty se cestou ztratily, nedorazily. A na druhé straně komunikačního spojení se lidé báli nejhoršího: „*Voni sou jináš nemyslili, než že já zde již zahynu, jakož prej pravili, že sem umřela, někteří že mě dosti již voplakali a jiní se snad těšili.*“⁸³

Kateřina ze Žeroníta i její manžel dobře znali problémy, které se mohly při předávání dopisů vyskytnout, a tak nepolevovali v psaní dopisů ani v případě, kdy byli tak těžce nemocni, že neudrželi ani pero v ruce. V mnoha dopisech raného novověku se pisatelé omlouvají za dlouhou odmlku, kvůli nedostatku zdraví. To u žerotínských manželů nehrozí. Snažili se udržet komunikaci i v případě, že sami nedokázali dopis napsat. Dopis jednoduše nadiktovali někomu, kdo jej napsal za ně. Víme o tom proto, že Kateřina se v dopisech, které nejsou psány její rukou, za tuto skutečnost omlouvá: „*P.S. Můj nejmilejší pane bratře! Že vám sama nepíši, tak jakž bych ráda chtěla, vlastní rukou a musím skrze písaře to vykonati, prosím, že mi v tom za zlý míti nebudete a to iné nemožnosti přičtete, neboť toho zoumyslně nečiním, zvlášť po nynější nemoci, sotva se jistě podepsati mohu, a i to dosti s prací.*“⁸⁴ Stejně tak se oba dva v dopisech, které jim chodili, dívali, zda pisatel píše sám a zda je jeho dopis napsán „čerstvou rukou“: „*Mne nezarmoutilo psaní Vaše, neb ač dokládáte v něm de continuatione morbi, však ruka tak čerstva jest, ovšem smysl a contextus celého psaní, že se nezdá bejti člověka nemocného.*“⁸⁵ Z toho poté vyvodili, jak je na tom se zdravím. V takových dobách se museli lidé informace o svých blízkých a známých hledat různými cestami a na různých místech.

V případech, kdy byl dopis z jakéhokoli důvodu pozdržen, se stávalo, že několik zpráv od jednoho pisatele se mohlo k adresátovi dostat naráz: „*V jednom dni jsem dostal od Tebe dva dopisy: jeden mi doručil můj posel po návratu z Basileje, druhý přinesl patrně Valentin Nitner.*“⁸⁶ Opět to jen naznačuje dlouhou odmlku, kterou musel nejspíše adresát snášet. Tato skutečnost se, z pochopitelných důvodů, nejvíce projevovала v dopisech mezi příbuznými, zejména mezi rodiči a dětmi: „*Mý přenejmilejší dítě, Ty mi nemůžeš věřiti, jak já se nad Tvým psáním těším a každý středy a soboty s velikou radostí čekám, že tehdaž psaní dostávám, vopatruj Tě sám milej pán*

---

⁸³BOROVSKÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 138.

⁸⁴DVORSKÝ, I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 23.

⁸⁵REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 353.

⁸⁶Tamtéž, str. 174.

bůh. ⁸⁷ Zuzana Černínová vkládá do svých dopisů mateřskou lásku, se kterou každý týden v určité dny čekala zprávy od svého syna. Jaký strach a špatné předtuchy ji asi musely přepadnout pokaždé, když se psaní opozdilo nebo nedorazilo vůbec: „*Smrti mý se rovná, že, mý dítě, o tobě nic dokonce věděti nemohu.*“ ⁸⁸ Přirovnání ke smrti zde mluví zcela jasně. Zuzana Černínová byla sužována strachem o své dítě ve chvílích, kdy se k ní nedostávaly žádné Humprechtovy dopisy.

V 16. a 17. století, v němž čekala Zuzana na dopisy od svého syna, to však takto fungovalo zcela běžně. Zuzana Černínová byla už v 1. polovině 20. století, dle slov Zdeňka Kalisty⁸⁹, považována výraznou představitelkou nového ženského typu, jaký vytvořila renesance v těchto dvou stoletích. V roce 1621 se provdala, tehdy ve věku dvaceti jedna let, za trochu staršího Jana Černína z Chudenic, jehož rod získal v několika posledních letech slušnou pozici ve šlechtických kruzích. Bylo to ovšem díky pružnosti jeho otce, Humprechta staršího Černína, jehož povahu Jan bohužel nezdědil: „*V dopisech paní Zuzany zachytíme ještě jeho letný portrét, který jej líčí jako "melancholiophlegmatika", člověka zřejmě nepevného zdraví, zahleděného do jakýchsi snových dálek, jaké bývají královstvím lidí, odkazovaných svými nervy a svou krví především na sen.*“ ⁹⁰ Zuzana byla jeho přesným opakem. Po svých rodičích zdědila hospodářské vloh, a tak na ni i po svatbě připadla značná úloha, po boku Jana Černína, vedení společného majetku. Období po jejich sňatku spadá do doby dlouholeté války, která se výrazně dotkla našich zemí, které značně poškodila. O to měla Zuzana svou roli hospodářky těžší. Přesto si našla čas, aby minimálně každý týden napsala dopis svému synovi. Ani v jednom z nich se neopomněla zeptat na synovo zdraví popsat mu to své. Často se také v dopisech vyskytovalo zpravování o zdraví těch, o němž měl daný pisatel zrovna informace, protože je měl poblíž nebo zrovna přišla várka nových dopisů: „*Náš pan hrabě zase hrubě stůně na ten kámen, píše mi o tom z Prahy.*“ ⁹¹ Tak se mohlo snadno stát, že po dlouhé odmlce ve zprávách o svých blízkých, dostal člověk na druhou stranu v jednom dni o určitých osobách

---

⁸⁷BOROVSKÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 163.

⁸⁸BOROVSKÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 245.

⁸⁹KALISTA, Z. *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s její synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic* [online]. Praha: Melantrich, 1941 [cit. 24.03.2018] Dostupné z <http://texty.citanka.cz/kalista/zc0-1.html>.

⁹⁰Tamtéž.

⁹¹BOROVSKÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 244.

hned několik stejných informací.

Na základě toho, co jsme se doposud dozvěděli je pochopitelné, že zpráva o pisatelově zdraví a tázání se na zdraví adresáta, bylo ve většině případů hned na začátku dopisu. Samozřejmě, byl to dobový úzus, kterého se většina pisatelů držela, ale i ten musel mít někde původ. A pravděpodobně to byl právě tento. První, co lidé toužili znát, byl zdravotní stav osoby, která psaní zaslala. V některých případech se dokonce stalo, že popis zdravotního stavu byl první, ale také poslední informací v dopise. Jinými slovy, celé psaní se týkalo pouze zdraví, nebo ve většině případů spíše nemoci. Jako příklad mi poslouží dopis hraběnky Alžběty Marie Magdaleny z Martinic:

„Můj nejmilejší synu. Pán Bůh rač tě tam spolu s paní Voršilkou milostivě na každém místě přede vším zlejm chrániti a oppatrovati a dobrý stálý zdraví dáti. Toho já vám oboum dvoum vždycky na Pánu Bohu jako upřímná máteř z upřímným srdcem vinšovati nepřestávám.

Mý zlatý dítě. Psaní od tebe jsem dostala, velice se z něho potěšila, že si chvála Pánu Bohu čistej zdravej. Než velice mi to divno přichází, že mi nic o paní Voršilce nepíšeš, jestli jest zdráva a kterak se má i tolikěž maloučká. Při tom ti oznamuji, že můj nejmilejší pán jest chvála Pánu Bohu čistej zdravej. Než Jeho M. pan táta drobet na podegrku stůně. Já taky nic zdráva nejsem; tak mě vždycky zuby bolejí. Má Lyksička jest chvála Pánu Bohu čistá zdravá. Prosím tě mý dítě, poroučej mně Její M. paní mámě co nejpěkněji. Mariji Františku i maloučký bratříčky ode mě pomiluj; tvou maloučkou ode mne taky na stokráte pomiluj.

A tak tě, mý zlatý dítě, milýmu Pánu Bohu poroučím.

Tvá upřímná máteř zůstávám až do smrti.“⁹²

Celý tento ilustrační dopis obsahuje pouze informace o zdraví pisatelky a jejího okolí. Sama zřejmě očekává psaní podobného rázu, když synovi vyčítá, že ji neinformoval o zdraví „Voršilky a maloučké“. A takový dopis nebyl v raném novověku žádnou výjimkou, stejné listy psala například také Anna z Rožmberka o století dříve:⁹³

Kdo naopak o svém zdraví v dopisech informuje velmi málo, buď jen pár

---

⁹² SCHULZ, V. *Korespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka: z let 1638-1647*, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898, str. 19.

⁹³ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 144.

větami nebo vůbec, to je Karel starší ze Žerotína. Na konci 16. století, kdy tento šlechtic ukončil svá studia, by mu málokdo mohl konkurovat v oblasti vzdělání a rozhledu. V průběhu deset let získal vzdělání na italských a francouzských univerzitách a na ženevské univerzitě se seznámil s pozoruhodnou osobností Theodora Bezy, Kalvínova nástupce.⁹⁴ Právě z této doby, kdy oplýval mládím a zdravím, pochází všechny dopisy, ve kterých není žádná zmínka o nemocech jeho či druhých. Nemoc, stáří, natož smrt, všechno mu zřejmě připadalo vzdálené, bylo nutno udělat v dopisech prostor pro důležitější a aktuálnější věci. Dne 15. dubna 1578 se v dopise pro lékaře, Kratona z Kraftheimu, objevuje pouze tato krátká zpráva: „*Tvé péči svěřuji také svého chlapce [tj. Sluhu], který v minulých dnech dostal horečku, která z třídení se stala každodenní. Prosím Tě, pouč ho, co by měl dělat – mám totiž hocha rád pro jeho věrnost a skromnost.*“⁹⁵ Karel v průběhu svého života navázal přátelské vztahy s mnoha lékaři. Dle knih, které se našly v jeho knihovně, se jasně ukázalo, že žerotínský šlechtic se o lékařství velmi zajímal a udržoval čilou korespondenci s několika významnými lékaři své doby, s nimiž diskutoval o různých problémech lékařské vědy a často je žádal o rady ohledně zdraví svých známých.⁹⁶

O dva roky později putuje ke Karlovu učiteli Vavřinci Cilclerovi korespondence, v němž je opět jen krátká zmínka o zdraví, kdy se Karel raduje, že jeho učiteli dopřává Bůh tak dlouhého života a přeje mu i nadále život bez nemoci a úrazu.⁹⁷ Když tento kněz v roce 1629 onemocněl, opět konzultoval Žerotín okamžitě jeho stav s doktorem Timimem. Nakonec Justýnovi odeslal dva konkrétní léky posilující srdeční činnost – Manus Christi a Julepu cum cordialibus aqui.⁹⁸

Řekli bychom, že je to snad zcela v pořádku, když mladý člověk nepřemýšlí o krutosti a zkáze nemocí či smrti. Ale v příručce Martina Mollera hned v úvodu druhé kapitoly jasně říká: „*Poněvadž nikdá před smrtí bezpečna nejsme/tehdyť jest potřeba/aby se všickni/mladíi staří/malí i velicí/Bohatí i chudí/ustavičně dobře na paměti měli/a pravému blahoslavenému k smrti chystáti se učili.*“⁹⁹ Lidé v jakémkoli

---

⁹⁴ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 13.

⁹⁵ Tamtéž, str. 41.

⁹⁶ KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, str. 284.

⁹⁷ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 43.

⁹⁸ KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, str. 189.

⁹⁹ MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami v nichž gest Spasytedlné a velmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Człowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaveně vmřiti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

věku a jakémkoli postavení museli mít stále na paměti, že nebezpečí číhá všude, každým dnem a na každém místě. Nevíme dne ani hodiny. Přesto minimálně v korespondenci se tento fakt nijak nezobrazuje. Podle dopisů se zdá jakoby myšlenkám na nemoc či smrt nevěnovali v běžných dnech příliš mnoho času.

Čím více se ale zvyšoval Karlův věk, tím častěji můžeme číst o jeho zdravotních problémech. Vždy ale píše jen o těžkých či dlouhodobých nemocech. Z dopisů jeho poslední ženy, Kateřiny ze Žerotína, se kterou se oženil v červnu 1614 a s níž zažil své nejšťastnější manželství, se dozvídáme, že téměř neustále trpěl na dnu a velmi často byl díky ní připoután k lůžku. O tom se ale Karel málokdy zmiňuje. Svým přátelům vždy pouze stručně píše, zda je zdravý či nemocen. Jako by se držel jedné věty z příručky Manuale: „*Poněvadž dobré věci brali jsme z rukou Páně/zlých proč bychom nesnášeli.*“¹⁰⁰ Karel byl za svého života velmi úspěšný a velmi bohatý. Když totiž v roce 1616 zemřel bezdětný Karlův bratr Jan Diviš, bylo možno spojit obě panství, rozdělená po otcově smrti. Poněvadž s manželkou Kateřinou vyženil panství třebické, stal se v těchto letech vpravdě magnátem, jemuž mohl konkurovat jen olomoucký biskup František z Dietrichštejna a jeho vlastní bratranec Ladislav Velen ze Žerotína.¹⁰¹ Stejně tak jeho kariérní vzestup dosáhl nejvyšších možných příček. Jinými slovy, těch „*dobrých věcí*“ bral za svého života mnoho. Pravděpodobně si to sám uvědomoval, a proto ty zlé snášel s pokorou a s vědomím, že tak je to správně, a tak si to Bůh přeje.

Ačkoli měl ve své knihovně několik různých lékařských knih a mezi své známé radil takové významné lékaře, jako byl jeho osobní lékař Suchart, Lucal Giller, žijící v Jihlavě, nebo v pozdějších letech jeho života Jan Jakub Vadeborn, o svém zdraví se v dopisech téměř vůbec nezmiňuje. Naopak velmi živě a pravidelně konzultuje s těmito doktory zdraví a nemoci svých známých, pro něž se snaží získat odborné informace.¹⁰² Možná je to právě tím, kolik blízkých za svého života už ztratil. Proto se při každé zmínce o nemoci druhých strachuje. V jednom ze svých dopisů píše, že když se dozvěděl o velmi chatrném zdraví svého přítele, jemuž se „*nemoci neumenshuje, ale přibejvá*“, natolik se lekl, že mu daná zpráva přitížila mnohem více než jeho vlastní nemoc. I v tom ale vidí dobrou stránku věci, která posílila jeho křesťanské cítění. Od

---

¹⁰⁰ MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami w nichž gest Spasytedlné a welmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Człowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl.* Mikulásse Psstrosa, 1608.

¹⁰¹ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína.* Praha: Odeon, 1982, str. 9.

¹⁰² KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína.* Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, str. 189.

té doby, ještě horlivěji než doposud, prosí Boha, aby jeho přítele co nejrychleji uzdravil.¹⁰³ Může to být jistý prvek vědomé či nevědomé autoprezentace, kdy se snaží o vyvolání příznivého dojmu z vlastní osoby. Přesto bude nejspíše v pozadí určitá míra náboženského cítění, kdy zapomíná na své nemoci a, jakožto správný křesťan, prosí Boha o uzdravení blízkých, kterým by snad jeho modlitby mohly prospět více než jemu samotnému.

Zajímavé je, že své nemoci popisuje v dopisech většinou jen ve spojení s dalšími problémy, psychickými, politickými, či jinými: „*Nebezpečná choroba těla, bezmála smrtelná, jež mě trápila bez přestávky čtyři měsíce, byla vystřídána o mnoho těžším onemocněním ducha, jež vzplálo především z dlouhodobé slabosti, pak i z předčasné smrti mé nejdražší manželky.*“¹⁰⁴ Toto je docela výrazný znak Karlových dopisů – své tělesné stavy spojuje s duševními. Jako by se chtěl omlouvat, že vůbec mluví o své tělesné schránce, když mnohem důležitější je lidský duch. Je nutno podotknout, že Karel prožil smrt svého otce, bratra, a hlavně pohřbil tři ze svých manželek a syna. V květnu 1589 se oženil s Barborou, dcerou Arnošta Krajíře z Krajku, která byla o deset let starší než on sám. Ta mu dala dceru Bohunku, ale když v následujícím roce čekala druhé dítě, při jeho potratu sama zemřela.¹⁰⁵ Její místo zaujala v roce 1596 patnáctiletá Eliška, dcera Jindřicha Václava Krajíře z Krajku. Umírá o čtyři roky později, ale za svého života ještě stačila porodit Karlovi dceru Alenu (1597) a syna Bedřicha (1599), který zemřel nedlouho po ní.¹⁰⁶ Karlovou třetí nevěstou byla Kateřina Anna z Valdštejna. Manželství patrně urychlilo proces plicní choroby mladé ženy, a když se přidala ještě těhotenská toxikóza, za necelý rok od sňatku zemřela. V červnu 1614 tedy oslavil svůj poslední sňatek, s výše zmiňovanou Kateřinou z Valdštejna, vdovou po Smilovi Osovském z Doubravice. Ačkoli už neměla kvality mladičkových dívenek, doháněla to naopak velkým intelektem a moudrostí, byla srdečná a pobožná. A byla Karlovi, který byl už v té době sklíčen mnoha chorobami (ačkoli se o nich v dopisech nezmiňuje), nedocenitelnou oporou.¹⁰⁷ Právě z jejích dopisů se o Karlově špatném zdravotním stavu dovídáme: „*Pán můj tolikéž se dosti churavý nachází, že jednak jeden, anebo druhý z nás ležíme, více než chodíme a tak se vexlujeme.*“¹⁰⁸ Hned o měsíc

---

¹⁰³ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 352.

¹⁰⁴ Tamtéž, str. 117.

¹⁰⁵ Tamtéž, str. 12.

¹⁰⁶ Tamtéž, str. 13.

¹⁰⁷ Tamtéž, str. 19.

¹⁰⁸ DVORSKÝ, I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 21.

později další zmínka o Karlovi: „*Pán taky nejvíce na ty svý bídný nohy sobě nařiká a s nimi již teď ve dne i v noci jednak od bolesti, anebo zase od svrabu trápení okouší, z kterýchž mu vždycky tak teče; nyní doktoři mu radili a se pánem se na tom snesli, aby některých skrovných prostředků užíval, kterýmž pán Bůh rač požehnati a dáti, aby mohly prospěšny bejti a k dobrému zdraví posloužiti.*“¹⁰⁹ On sám o tom v dopisech z této doby, čili z roku 1631, téměř vůbec nemluví, ačkoli se podle psaní Kateřiny zdá, že mu bylo velmi špatně a trpěl bolestmi.

Také Jiří Harant spojuje tělesný stav s duševním: „*Když mu to zahojili, jak se rozhněval, zase mu jinde taková boule vyskočila, takže velkým trápením z tohoto světa sešel*“¹¹⁰. Ve chvíli, co přišel psychický stav nepohody, nemoc se vrátila a přinesla smrt. Kromě hněvu je obvyklým stavem psychické nepohody strach a stres: „*...nebo já se tak hrozně bojím, že [...] tam račte nemocna od velkého poděšení a starostí bejti... Má nejmilejší paní, paní mamičko! Pro Boha V.M. prosím, neračte sobě ničeho tak hrubě k srdci připouštěti... Což by po všem bylo, kdybyste, má nejmilejší paní mamičko, ráčili do nějaký těžký nemoci padnouti a, čeho pane Ježíši Kriste pro své veliké milosrdenství zachovati rač, i třebaš potom o zdraví.*“¹¹¹ Tento dopis plný obav poslala Eliška Myslíková z Chudenic své matce Zuzaně Černínové. V něm ji nabádá, aby se netrápila velkou spoustou starostí, protože pokud si je všechny připustí k srdci, mohlo by tato nepohoda a strach vést k vysílení těla a nemoci.

Tak, jak Karel starší ze Žerotína neměl potřebu psát o svých tělesných trápeních, jiní šlechtici, konkrétně tedy hlavně spíše šlechtičny, o nich psaly velice často. Dokázaly o jedné nemoci psát třeba v deseti dopisech, každý adresovaný někomu jinému.

Ženy nevynechaly jedinou možnost, kdy se mohly svěřit se svým trápením, i kdyby to mělo být jen pár vět. Zuzana Černínová píše v dubnu roku 1650 píše: „*Já jsem tak prostředně zdráva, noha mně bolí, že skoro nemohu choditi, smejšlím, že je to sciatyka, tak mně s odpuštěním v kyčli a stehně bolí, že bych mohla hlasem plakati.*“¹¹² Pro ni musela být jakákoli nemoc přítěží, protože jak už jsme se dozvěděli,

---

¹⁰⁹ DVORSKÝ, I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 24.

¹¹⁰ Tamtéž, str. 50.

¹¹¹ DVORSKÝ, F. *Neteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic*. Praha, 1890, str. 54.

¹¹² BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 123.

byla nucena starat se o celé hospodářství. Těžce tedy snášela nemoci, které ji připouštěly na lůžko: „*Já po odjezdu Tvým, můj přemilý dítě, sem nehrubě zdráva byla, tak mně ta bídná růže trápila, sotvička že sem se ležení bránila, již mi, chvála pánu bohu, lest lépe.*“¹¹³ Ačkoli si tedy, na rozdíl od Karla, stěžuje na své nemoci velmi často, neznamená to, že by se v nich utápěla, naopak se jim snažila bránit co nejdéle to šlo, aby nemusela být příliš dlouho upoutána na lůžko.

V podobném duchu se nesou i dopisy paní Kateřiny ze Žerotína, která se naopak musela svým nemocem bránit kvůli manželovi, který na tom byl stejně špatně, jako ona: „*O sobě vám, má nejmilejší paní teta, oznamuji, že taky velmi špatně zdráva sen, dlouho sem se jak mohla bránila, abych neležela ale nemohla odolati, musila sem se složit, tak že teď opět více než na dvě neděle z lůže sem nevstávala, majíc jak v rukou tak i v nohách taky ty bídný dna, a až posavad ještě nikam pro ostatky její a mdlou i jiný týměř každodenní ty i jiný nedostatky z pokoje nemohu. Pán můj tolikéž se dosti churavý nachází, že jednak jeden, anebo druhý z nás ležíme.*“¹¹⁴ Kateřina tedy nepotlačovala své nemoci jen kvůli hospodářství, ale také kvůli povinnostem, spojeným s manželstvím. Chtěla dostát svému slibu a být po boku manžela i v těch nejhorších chvílích. Ovšem, aby se zcela nepřičila vůli Boží, často na konci svého naříkání dodávala: „*Pán Bůh račiž se nad námi smilovati a nás dále do vůle svý svatý opatrovati.*“¹¹⁵ Byla to prosba o milost a uzdravení.

Není divu, že se snaží Pána Boha ukonejšit těmito slovy, protože nemoc často nazývá „*boží návštěvou*“¹¹⁶. Toto spojení se často objevuje v dobové literatuře, také v příručkách dobrého umírání. Ale není to návštěva v pozitivním slova smyslu. Podle jejích slov k nim chodí Bůh na takové návštěvy proto, aby je pokáral a potrestal. Pokud tedy budou snášet tento boží zásah s pokorou a trpělivostí, čeká je odpuštění hříchů a sladký život věčný, ve kterém už žádné tělesné tresty nehrozí. Je možné, že se Kateřina obávala, že pokud nepřijme boží návštěvu, její věčný život bude v ohrožení. Ve spojení s takovou návštěvou totiž Moller ve svém manuálu píše: „*Pán Bůh má trojí křížovou školu. Předně/školu trestání: Když navštěvuje své pro hříchy jejich...*“¹¹⁷ Pokud

---

¹¹³ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 272.

¹¹⁴ DVORSKÝ, I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 21.

¹¹⁵ Tamtéž, str. 21.

¹¹⁶ Tamtéž, str. 6.

¹¹⁷ MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami v nichž gest Spasytedlné a velmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Čzlowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

tedy Bůh někoho navštíví prostřednictvím nemoci, je to jasný trest pro hříšnou duši. Podle Drexelia přicházejí s nemocí pro člověka tři problémy: bolest těla, strach z opuštění rozkoší, které pozemský život nabízí, a hlavně strach ze smrti.¹¹⁸

Kromě útěchy v tom ohledu, že lidé se prostřednictvím nemocí mohou kát a napravit, hledali také v přítomnosti Boha: „*A čím bída těžší, tím Pán Bůh bližší*“.¹¹⁹ Když na ně nemoc seslal, znamená to, že si na ně vzpomněl a je jim tedy v té chvíli mnohem blíže. Snad možná proto mu všichni zmínění šlechtici projevovali úctu tím, že se nemoc snažili brát s pokorou. Každý ji projevovat trochu jinak, ale přesto se objevila u všech. Bylo to nejspíše také proto, že jak bylo psáno v knížce Uzda duchovní: „*...povinen jsi ho milovati, ctíti, jemu slaužiti, a všelijakým způsobem vděčnost prokázati*“.¹²⁰

Nemoc bere jako trest také Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic. Ačkoli to byl ve spoustě věcech moderní muž, který velkou část života prožil na vídeňském dvoře a zasloužil se o byrokratizaci české dvorské kanceláře, z níž dokázal udělat moderní orgán, v některých věcech zůstával velmi konzervativní.¹²¹ Na zprávy od Polyxeny, že jejich syn trpí svrabem, který ho velice trápí, reagoval takto: „*To, že je chlapec netrpělivý, má zřejmě po mně. Bůh jej od toho svrabu brzy osvobodí. Je to jeho zdraví. Pokud by byl pilnější ve studiu, tak by se jej tento svrab nechytil*“.¹²² Podle dalších dopisů měl ale jejich jediný syn Václav Eusebius František z Lobkovic, kterého porodila Polyxena v pozeňnaném věku 43 let, opravdu velké problémy se svrabem. Zdeněk jej ovšem nijak nelituje, přičítá to jeho špatným výsledkům ve studiu, které zapříčinily jeho lajdáctví, a tedy podle hluboce věřícího otce je samozřejmé, že musí následovat trest v podobě nemoci. Když on, jakožto otec a hlava rodiny, nemohl být doma, aby sjednal nápravu, musel zakročit Otec Bůh a udělit mladému Lobkovicovi trest. Naopak

---

¹¹⁸ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

¹¹⁹ MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami w nichž gest Spasytedlné a welmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Człowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

¹²⁰ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemysslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křestianům Českého Gazyka užjwagjým k uzjwánj a Duchownjmu potěssenj*, wtyssstěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Gežjssowa, u S. Klimenta, 1675.

¹²¹ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 41.

¹²² Tamtéž, str. 354.

Polyxena, která musela sledovat následky této velmi nepříjemné nemoci na svém synovi, jej u otce omlouvala. Bylo jí syna, který tolik trpěl vředy a svrabem líto, protože viděla, jak je díky tomu mladý Václav Eusebius neklidný.¹²³ Eusebiova nemoc nebyla tedy trestem jen pro něj, jak uvažoval jeho otec. Byla trestem také pro Polyxenu, která měla každý den na očích trpícího syna. Nebylo nic, čím by ho mohla při jeho trápení potěšit. Žádná matka nesnese pohled na své nemocné dítě, ale v případě raně novověké ženy musel být tento špatný pocit umocněn ještě vědomím, že by to mohla být snad její vina. Jak píše Zuzana Černínová v dopise svému synovi: „*Již jsem tím prvý hrubě trestána, když si nemocnej byl, že si mi psávat nemohl...*“ Mohlo to tedy znamenat, že Bůh trestá matky prostřednictvím jejich dětí, protože „*nemoc jest škola ctnosti*“¹²⁴? A jak asi tento pocit viny snášely matky raného novověku?

Co se týče popisu průběhu nemocí, můžeme rozdělit dopisy na tři skupiny: dopisy, ve kterých se nic takového nevyskytuje, pouze je zde zmínka o tom, že je pisatel nemocný. Druhá skupina je mnohem zajímavější, protože se v ní vyskytuje přesný popis nemoci a případně i její léčení. Ve třetím případě se v dopisech vyskytuje pouze způsob léčení nemoci. Zajímavé je, že lidé psali i o věcech, které by nám v dnešní době mohli připadat příliš soukromé, s naprostou samozřejmostí. Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic, jenž je se svou ženou jednou z nejvýznamnějších postav pobělohorské doby, velice barvitě popisuje jak své choroby a léčení, tak chce znát veškeré informace o těch jejích: „*Má zlatá kněžno. Váš doktor se mnou dvakrát jedl, a pověděl mi tudíž o Vašem zdraví. Řekl mi, že se Vám, díky Bohu, vede dobře, a vyprávěl mi o tom, co Vám vyšlo z ucha. Byla to jistě neobyčejná milost našeho Pána. Jak velkou bolest jste za celou tu dobu, kdy Vám, můj anděli, ta blecha vlezla do ucha, musela pociťovat! To se nedá vydržet! A co teprve, když se Vám tam objeví hnis, který houstne, a nakonec úplně ztvrdne a působí tak ohromné bolesti a muka. Doktor mne prozradil, že nejprve vyšlo něco bílého a poté následovala nějaká černá hmota, která velice nelibě zapáchala. Byla prý podobná té, jež Vám vychází z fontanelly. Pochválen buď, náš Pane, za to, že jste se uzdravila. Rovněž jsem se jej zeptal, jakou jste měla moč. Sděлил mi, že*

---

¹²³ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 348.

¹²⁴ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

již lepší. Bylo to jistě neuvěřitelné, že tímto způsobem vyšly takové věci společně s vodou. Zdá se to úplně nepřírozené.“¹²⁵ Myslím, že tento dopis mluví za vše. Evidentně přišlo Lobkovickým manželům zcela přirozené se bavit o hnisu, který jim vytekl z těla, stejně tak o barvě jejich moči. Nejspíše je to známka toho, že lidé brali své nemoci, jako přirozenou věc, která rozhodně nebyla tabu a o které spolu neměli problém konverzovat. To nám dokládá i skutečnost, že o různých hnisavých vředech a puchýřích nemá problém v dopise psát ani samotný arcibiskup pražský, Matouš Ferdinand Sobek: „...na obou nohách puchejře co malý vejce slepičí ta šelma tyranka jest udělala, jako když se jeden spálí. Mušil jsem dát roztrihnout; vyšla žlutá voda, která když uschla, zůstalo na talíři jako klí. Obě pak nohy musí balvíř hojit, nebo jako šerokej tolar zůstalo místo a již za voda počala do živýho zhrát. Obě nohy i koleno plničko čevenejch neštovic jako semence.“¹²⁶

Můžeme si všimnout, že Zdeněk Vojtěch Popel se zaměřuje na různé tělesné tekutiny, které mohla jeho žena vyloučit. To není nic neobvyklého a má to svůj dobrý důvod – lidé v raném novověku věřili, že nemoci napadají dvě hlavní části lidského těla: orgány a pak všechny tělesné šťávy¹²⁷. Ty mohly ovlivňovat také celý průběh nemoci, protože někteří lidé je měli více zkažené, jiní zdravější.¹²⁸ Proto brali jejich vylučování jako přirozený očištný proces. Od toho se odvozovaly některé terapeutické a preventivní techniky, například tzv. fontanelly, které byly v dopise také zmíněny. Byly to uměle vytvořené a udržované vředy na bérkách nebo zápěstích.¹²⁹ Proto pro něj bylo důležité, aby věc jako hnis, z jeho ženy co nejrychleji vytekl a nezpůsobil dál nákazu, která byla podle jeho zasvěcených slov „*velmi bolestivá*“. Což pouze dokládá fakt, že se jednalo o nechtěnou látku v těle. Navíc by tento hnis mohl mít za následek hnilobu celého těla, která často vedla ke smrti. O její moč se zajímá z praktic-

---

¹²⁵ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 379.

¹²⁶ SCHULZ, Václav. *Korespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898, str. 85.

¹²⁷ ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 112.

¹²⁸ Tamtéž, str. 286.

¹²⁹ LENDEROVÁ, M.- V. HANULÍK- D. TINKOVÁ. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec, 2013, str. 77.

kého hlediska. Stolice a již zmíněná moc byly totiž důležitým diagnostickým nástrojem¹³⁰ a díky tomu, že tuto tekutinu člověk vylučuje nejčastěji, je snadné na ní pozorovat známky jakékoli nemoci.

Lidé tehdejší doby totiž neměly moc možností, jak zkoumat průběh nemocí uvnitř jejich těla, tak jak to můžeme za pomoci rentgenů a ultrazvuků dělat dnes my. Pro ně bylo tělo zcela uzavřená schránka, do níž nemají možnost žádným způsobem nahlédnout. Jak byla dlouhou dobu vnitřní část těla pro lidstvo neznámá, nám napovídá mezinárodní výstava hygieny z roku 1930 v Drážďanech. Hlavní atrakcí muzejních prostor se stal Skleněný člověk, anatomicky věrný model lidské postavy v reálném měřítku. Pod svrchní vrstvou transparentního cellonu, plastické hmoty na bázi celuloidu, byla viditelná lidská kostra ze světlého kovu i barevně zvýrazněný lymfatický systém. Tepny a arterie odpovídaly svou formou i zbarvením tehdejšími nejmodernějším poznatkům o lidské anatomii, vnitřní orgány byly vytvořeny jako přesná nápodoba lidských předloh. Vnitřní osvětlení rozsvěcovalo vždy jeden orgán po druhém, aby soustředilo pozornost diváka na místo, jemuž byl v tom okamžiku věnován zvukový doprovod. Skleněný člověk představoval pro návštěvníky expozice završení lidských snah po odhalení podstaty lidství, překročení limitů, které dosud pravdě o lidském nitru vystavovala bariéra živoucího těla odpírající moderní vědě pohled do jeho útrobu. Do té doby byl prostor lidského těla vnímán jako černá skříňka, nedostupné hlubiny.¹³¹ O několik století dříve, v době raného novověku, muselo být lidské tělo vnímáno o to více tajemné a neprostupné. Proto mohli lidé ovlivňovat a sledovat své nemoci jen na základě vnějších příznaků. Buď díky vylučování jakýchkoli tekutin, nebo tvořících se anomálií. Těmi byly například vředy, boláky, bubony, uhláky. Ty se jmenují od toho, že připomínaly jakoby spálenou kůži, a lékaři je skutečně takto chápali. Tzn. že běžně hovořili o tom, že nesmírné „nepřirozené“ teplo způsobuje spálení tělesných šťáv, pocházejících z „velkého zápalu“.¹³² Zde můžeme sledovat, že různé aktivity těla mohly mít za následek tvoření škodlivých objektů tvořících se na kůži a znamenajících nemoc. Názornou ukázkou škodlivosti takových boláků můžeme sledovat v pamětech Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic: „*Téhož léta umřel pan Zdebor Přichovský v Praze,*

---

¹³⁰ Tamtéž, str. 75.

¹³¹ LENDEROVÁ, M. - D. TINKOVÁ - V. HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014, str. 5.

¹³² ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 287.

*kdež se hojiti dal; neb byl od Pána Boha těžkou nemocí navštíven. Bouly mu nějaký po stehně skákaly; když je dal protít, maso mu padalo.*¹³³ Lidé se snažili odstraňovat různé výrůstky na těle, protože chápali, že ve chvíli, co se nějaký objeví, je s tělem něco v nepořádku. Ve chvíli, kdy danou bouli odstraní, měla by z těla pochopitelně odejít i nemoc, která takové anomálie způsobuje.

Co se týče právě lobkovického šlechtice, ten se opravdu snažil při každé příležitosti dostat špatné látky z těla pomocí tekutin, a to zejména krve. Pouštění žilou bylo pro léčbu v raném novověku typickou záležitostí, na kterou Zdeněk Vojtěch velice dbal jak u sebe, tak u své ženy. Typickým příkladem díla, které bezvýhradně podporovalo pouštění krve jako nejdůležitějšího terapeutického nástroje, bylo *De pestilentiae curatione* od současníka lobkovických manželů, Holanďana portugalského původu, Manuela Gomeze.¹³⁴

Mnoho Zdeňkových dopisů obsahuje informaci o tom, že tuto metodu léčby na sobě praktikoval: „*V neděli jsem si pouštěl žilou. Měl jsem velmi tmavou krev, avšak ne špatnou. V sobotu si opět pustím žilou.*“¹³⁵ Stejně praktiky a informace vyžadoval od své ženy: „*Mé potěšení, dejte na sebe pozor a snažte se pouštět si žilou, neboť po spáse není na tomto světě nic důležitějšího než zdraví.*“¹³⁶ A naopak také ona od něj: „*Přála byste si vědět, jak proběhlo mé pouštění žilou. Vše dopadlo, díky Bohu, dobře.*“¹³⁷ Dalo by se říct, že to brali jako soukromý manželský rituál, který nesměl zanedbat ani jeden, protože přinášel úlevu a zdraví na obou stranách. Z úryvků Zdeňkova dopisu je zcela jasné, že touha po zdraví stála jen malý kousek za tím nejdůležitějším v lidském životě, za touhou po spáse.

U obou manželů se nebylo čemu divit, že se snažily přijít na všemožné léky a prostředky proti onemocnění. V době, ze které pochází daná korespondence, už pře-

---

¹³³ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. V Praze: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 50.

¹³⁴ LENDEROVÁ, M.- V. HANULÍK- D. TINKOVÁ. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec, 2013, str. 87.

¹³⁵ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 285.

¹³⁶ Tamtéž, str. 203.

¹³⁷ Tamtéž, str. 286.

kročili věk padesát let a oba trpěli těžkými záchvaty. U Zdeňka to byly záchvaty epilepsie a u Polyxeny zase melancholie¹³⁸, v pozdějším období nazývaná též „zlosmutnost“.¹³⁹ Podle dobových lékařů má tato nemoc příznaky bolesti hlavy, napínání nadbřišku, svědění v krajině slezinné, otoky končetin a zhoršení dýchání. Vše souvisí s tvorbou černé žluči. Kromě toho docházelo k pálení obličeje, dlaní a chodidel, což zase způsobovala zvýšená horkost jater.¹⁴⁰ Játra patřila do trojice nejdůležitějších orgánů lidského těla, spolu s mozkiem a srdcem, protože byly hlavními kameny vnitřní tělesné ekonomie. A proto právě od nich bylo nutno odvracet během chorob nebezpečí.¹⁴¹ Vystavena tak velkému nebezpečí, rozhodla se Polyxena proti nemoci bojovat radikálně a roku 1614 přistoupila na experimentální pokus léčky doktora Matyáše Borbonia. Ten, i přes odpor svých proslulých lékařských kolegů, rozhodl léčit šlechtičnu za pomoci studených chebských kyselk. A vložila svůj osud do rukou správnému, protože po třech týdnech léčebné kúry se spousta příznaků melancholie vytratila.¹⁴²

V dopisech, které se nám dochovaly z větší části života jednotlivých pisatelů, můžeme sledovat posun v přijímání nemocí. Karel starší ze Žerotína píše s přibývajícím věkem stále častěji o svých nemocech, ačkoli díky jeho ženě víme, že jimi trpěl už dlouho před tím, než se u něj objevily první zmínky. Zdá se, jako by postupně své nemoci přijímal a začal je brát jako součást života vážící se ke stárnutí člověka. To samé můžeme sledovat také v dopisech Zuzany Černínové, která si nejdříve na nemoci stěžuje a neříká, ale postupem času je přijímá za své. Dokonce se o nich v některých dopisech začala vyjadřovat téměř s něžností: „*Mně opěty má růžička navštívila, velmi sem bídná asi vode tři dni...*“¹⁴³ Kdybychom na začátku názvu nemoci napsali velké písmeno „r“, snadno by si mohl nezasvěcený čtenář myslet, že Zuzanu navštívila osoba, ke které má něžný citový vztah, protože ji nazývá zdrobnělinou. A přestože jsou deminutiva v Zuzaniných dopisech častá, používá je vždy jen v případech, kdy se

---

¹³⁸ Tamtéž, str. 41.

¹³⁹ LENDEROVÁ, M.- V. HANULÍK- D. TINKOVÁ. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec, 2013, str. 121.

¹⁴⁰ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 41.

¹⁴¹ LENDEROVÁ, M.- V. HANULÍK- D. TINKOVÁ. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec, 2013, str. 71.

¹⁴² MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 41.

¹⁴³ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 352.

jedná o věci či osoby jí blízké. Nebo v tomto nazývání nemoci můžeme opět hledat určitou známku pokory. Tím, že o nemocech mluví zdobně, může Pánu Bohu naznačovat, že je přijímá se skloněnou hlavou a nebere je jako zlo, a pokud ano, tak oprávněné. Snad je to snaha o milost od Všemohoucího, který na ni nemoc seslal.

Čím byla také Zuzana starší, tím více se smířovala s faktem, že jakákoli nemoc může přinést smrt. V dřívějších letech se pochopitelně děsila náhlé smrti z onemocnění, ale čím byla starší, tím více měla možností se na smrt připravit a lépe ji přijmout. Sama si musela uvědomovat, že již není nejmladší, často se v dopisech zmiňovala o ostatních starých lidech stylem: „*J.M. pan purkrabě povídají, že jest tak velice sešlej. Ach bože, jekež je div, že jest z nich kdo ještě živ*¹⁴⁴ nebo „*Chvála panu bohu, až pod tuto hodinu dobře se srovnáváme s panem hejtmanem, panem Měděncem, sešlej, chudinka starý.*“¹⁴⁵ O starých lidech se vyjadřuje jako o „sešlých“ a přitom jistě tušila, že ani ona už na tomto světě nemusí být dlouho. Což také v jednom z dopisů potvrdila, kdy se o svém stáří vyjádřila následovně: „*Já sem již jako pára na tom bídným světě a / s těžkem dlouho živa budu.*“¹⁴⁶

Také Kateřina ze Žerotína přijímá ve svém vyšším věku nemoci jako něco, co je neoddelitelně spojeno se stářím a sešlostí: „*Poroučím se však ve všem pánu Bohu, a jakkoli se mnou naložiti ráčí, na to trpělivě očekávám, soudě a poznávaje to, že již sotva v tomto mým sešlým věku mohu k jakýmu hrubě stálému zdraví sobě naději dávat.*“¹⁴⁷ Zde je jasně vidět názor, že pokud je člověk starý, tak není možné, aby byl stále zdravý. Podle jejich následujících slov se člověk ve stáří stále více a více „*zmenšuje*“ a celé tělo se mu „*k porušení běře*“¹⁴⁸. Opět jde o zajímavé, a rozhodně pravdivé vnímání nemocí, které je spojené s odevzdaností.

Ovšem zde nacházím rozpor v konceptu nemocí, který jsem popisovala a který protíná vnímání nemocí ve všech pramenech. Pokud byla v příručkách nemoc spojována s božím trestem a pokud tuto myšlenku lidé opravdu přijali – což jsme potvrdili, jak to tedy zapadá do názoru *starý člověk=nemocný člověk*? Znamená to, že staří lidé jsou stále za něco trestání? A pokud ano, za co? Mohlo by to naznačovat velmi silnou blízkost smrti, kdy se člověk musí co nejvíce a nejčastěji kát ze svých hříchů, aby měl

---

¹⁴⁴ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 138.

¹⁴⁵ Tamtéž, str. 198.

¹⁴⁶ Tamtéž, str. 365.

¹⁴⁷ DVORSKÝ, I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 287.

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 287.

následný přechod na onen svět jednodušší. Značí to snad ještě předsmrtnou zkoušku, kdy se blíží poslední hodinka, kterou si musí každý vybojovat sám za sebe. Ve chvíli, kdy dokáže člověk snášet poklidně všechny tresty v podobě nemocí, mohlo by být jednodušší snášet Satanovy zkoušky na smrtelné posteli. *Bolesti těla umenšuje pokojné svědomí.*¹⁴⁹ A čím více zkoušek člověk podstoupí, tím více se dokáže se svým svědomím vyrovnat a tím pravděpodobněji odolá svodům věčné záhuby.

V případě katolíků by tato zkouška mohla mít ještě jedno vysvětlení. Opět je to předsmrtná zkouška, ale v tomhle případě spíše v podobě ukázky toho, co pravděpodobně každého čeká po smrti. Delší či kratší čas strávený v očištění, kde bude duše zemřelého snášet nesnesitelná muka jakožto pokání za své hříchy. Čas v očištění byl měřen jinak, než v pozemském životě (v něm byl jeden den jako několik tisíc dní na zemi) a každé zkrácení této doby plné muk byl vítán. Ačkoli se očištění nemůže žádná hříšná duše vyhnout, protože je ve spravedlivých rukou Božích, může se čas strávený v očištění zkrátit za pomoci přímluv od žijících příbuzných. A ty mohou být následující: mše, zbožná oběť, modlitba, almužna, pokání, pouť, křížová výprava, zbožné odkazy, navrácení neprávem získaného majetku, přímluva světců, víra nebo obecné přímluvy církve.¹⁵⁰ Navzdory veškeré různorodosti při líčení charakteru či polohy očištění, utrpení duší nebo dílky pobytu v očišticových plamenech se raně novověcí kazatelé a autoři nábožensko-vzdělávací literatury shodovali ještě na jedné skutečnosti, totiž že ze všech výše uváděných prostředků pomoci trestaným duším je nejúčinnější, a tudíž i nejdůležitější zádušní mše. Zde se pochopitelně navázalo na učení Řehoře Velikého, jenž ve svém díle *Homiliarum in Evangelia* označil mši za nejúčinnější prostředek k dosažení božího dopuštění, a stejně tak Tomáš Akvinský považoval mši za nejlepší pomoc duším v očištění.¹⁵¹

Ačkoli jen Bůh může rozhodovat o tom, zda se daná osoba uzdraví, či ne, *protože ani vlas z hlavy nepadne bez vůle Boží*¹⁵², přesto existují cesty, jak nemocné osobě ulevit. První z nich je za pomoci lékaře, který někdy dokáže zmírnit bolest či zkrátit utrpení. Druhou jsou pak přímluvy, modlitby, pokání aj., které mohou pomoci

---

¹⁴⁹ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

¹⁵⁰ LE GOFF, J. *Zrození očištění*, Praha: Vyšehrad, 2003, str. 300.

¹⁵¹ MALÝ, Tomáš. *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací: brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno: Matice moravská, 2009, str. 138.

¹⁵² MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami v nichž gest Spasitedlné a welmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Čžlowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

člověku trpícímu některou z nemocí. Všechny tyto aspekty se nápadně shodují s oním tzv. třetím místem po smrti. Proto by se daly považovat nemoci, které jsou neodlučitelně spojeny se stářím, jako příprava na dobu v očistci. Tím si musí projít každá duše. Už řecký církevní učitel ve 3. století tento názor zastával. Podle něho musí očistným ohněm projít všichni lidé, i ti spravedliví, neboť absolutně čistý není žádný člověk. Každá duše je poskvrněná už jen svým spojením s tělem. Dvěma kategoriemi zesnulých, hříšníkům jen poskvrněných a hříšníkům v pravém slova smyslu, odpovídají dva různé typy očistného ohně. Pro ty první je to duch soudu, kterým jen projdou a který trvá okamžik. Pro ty druhé duch spalující, v němž pro určitou kratší nebo delší dobu zůstávají. Je to trest velice bolestný – ale čím je trest přísnější, tím je jistější spása.¹⁵³ Tento názor je velmi podobný názoru pro vykupitelskou hodnotu utrpení, která se nám objevuje v jednotlivých příručkách. Neboli čím je bolest větší, tím je spása bližší. Proto byly nemoci vnímány jako nezbytná součást života, který směřoval k jedinému bodu – ke smrti. Čím více byl člověk očištěn ještě zde, v pozemském životě, o to větší byla pravděpodobnost, že v očistci prožije kratší muka.

---

¹⁵³ LE GOFF, Jacques. *Zrození očištěnce*, Praha: Vyšehrad, 2003, str. 66.

MOROVÉ EPIDEMIE

„Když přechkáme nejtěžší rány, náš pláč se změní v lék.“ – Jane Austine¹⁵⁴

Jak jsme mohli pozorovat v kapitole výše, na člověka raného novověku působilo několik různých druhů nemocí. Všichni vkládali svou důvěru do rukou Boha, který jediný je mohl uzdravit: „Vskutku bych si přál, aby Ti Bůh – usoudí-li tak – zachoval neporušené a ovšem i pevné zdraví, jímž se nejvíc vyznačuje právě mládí. Ale poněvadž se až dosud zdá, že ten, od něhož přijímáme jak život, tak životní pohodu, určil jinak, je třeba považovat za veliké dobrodiní, nejen že Ti vzhledem k jistým přestávkám, zmírňujícím bolest, jakžtakž stačí síly.“¹⁵⁵ Současně využívali tradiční lékařství, s jehož pomocí hledali různé způsoby, jak si ulevit od bolestí a nepohody. Korespondenti se různě snažili navzájem si pomáhat posíláním různých rad, léčiv, a dokonce často nabízeli, že zašlou vlastního lékaře, který se v léčení daných nemocí už osvědčil.

Přesto se objevila nemoc v podobě božího trestu, na kterou nebylo žádných léků a vůči které byli i ti nejlepší lékaři krátcí. Ti se snažili přebírat znalosti a um tradičního lékařství od Arabů a Řeků, a ačkoli díky tomu přišli na spoustu zajímavých metod, které člověku ulehčovaly život, v nové době se objevily neznámé nemoci, proti kterým se ukázaly všechny metody neúčinné. Analogie starých řeckých autorit byly najednou bezcenné.¹⁵⁶ Takovou nemocí byl zhoubný mor, který kosil obyvatele po tisících. Tato nemoc s sebou přinesla mnoho děsivých otázek, na které nikdo neznal odpovědi, ačkoli se k nim snažili dopracovat mnoha způsoby a mnoha teoriemi. Tato nemoc totiž neměla jednotné příznaky. U některých se začala projevovat tzv. uhláky (nebo též karbunkly), což byl hnisavý předmět na kůži. Vyvíjí se nejprve jako pupínek s červenohnědou barvou. Pak se mění v puchýř a po prasknutí vzniká vrídek s černavou barvou.¹⁵⁷ Dalším možným příznakem nemoci byla horečka. Ovšem například lékař

---

¹⁵⁴ BARKER, S.: *Poussin, plague, and early modern medicine*. In: *The Art Bulletin*, Vol. 86, No. 4, str. 659.

¹⁵⁵ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 143.

¹⁵⁶ ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 94.

¹⁵⁷ ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 162.

Alexandr Ignác Schamský, který žil na počátku 18. století, odděloval mor, morové horečky a zhoubné horečky. Mor pocházel od morového miazmatu, skrytého nepřírozeného znečištění vzduchu, zatímco morové horečky z hniloby a rozkladu šťáv. Z definice pak vyplývalo, že zatímco měl mor být obecnou chorobou (původcem je vzduch), morové horečky byly individuální a postihovaly jedince v závislosti na jejich konkrétní dispozici. To neznamená, že by se nemohly objevovat v epidemiích, byly to však epidemie sociálně podmíněné, např. ve vojenských táborech, kde byly tak mizerné životní podmínky, že zde velká většina vojáků měla dispozici ke vzniku „morové horečky“.¹⁵⁸ Špatné podmínky nebyly ale omezeny pouze na vojenské tábory, mohly se objevit na jakékoli společenské sešlosti, jako byl například jarmark: „*Okolo sv. Václava [28.9] v Prachaticích na morovou ránu mřeli, počavši se nakažení od jarmarku jejich, že nejprve na žloutenice a červenky byli někteří nemocni.*“¹⁵⁹ Zmínka o jarmarku ve spojení s nemocí se neobjevila pouze v kronice Viléma z Rožmberka, ale také v dopise Elišky Myslíkovny z Chudenic. V něm se nejedná o mor, ale o nemoc, která se jí na jarmarku projevila: „*Mé srdce o tom vědělo, nežli že nemohlo povědít, že já toho jarmarku, na němž bylo na tisíce lidí, nezažiji tak jako jiní. Když jsme tak chvíli po něm chodily, dokonce mi nic nebylo, potom v okamžení mně se něco stalo, že jsem skoro na nohou státi nemohla a sotva jsem do mého obydlí došla. Celou noc mi potom tak zle bylo, potom jsem krom ráno vstala a nikam nemohla, tak jsem se zase položila a podkouřiti dala a upotila...*“¹⁶⁰ Takové velké události, na niž bylo shromážděno mnoho lidí, byly pro člověka velmi nebezpečné. Snadno se zde mohla objevit jakákoli nákaza a přinést člověku mnohé útrapy. V případě Elišky Myslíkovny šlo pouze o nákazu běžnou nemocí, ale tak snadno, jak se mohla na člověka dostat obyčejná nákaza, o to snadněji se mohl začít šířit mor, který *proskakoval* z jednoho člověka na druhého velkou rychlostí. Zvláště, pokud na těchto velkých událostech nepanovaly příliš hygienické podmínky.

Spektrum názorů na otázku, zda byl mor konkrétní chorobou či jen generickým označením, lze popsat následujícím způsobem. Část autorů se domnívala, že mor je jedna konkrétní choroba s omezenými projevy (bubony, uhláky, skvrny, vysoká úmrtnost a nakažlivost). Druhá část byla toho názoru, že mor je provázen

---

¹⁵⁸ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 162.

¹⁵⁹ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 162.

¹⁶⁰ DVORSKÝ, F. *Neteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic*. Praha, 1890, str. 62.

daleko širším spektrem příznaků, a ta se rozdělovala na dva proudy. Jeden proud generalizoval a činil z něj nálepkou pro všechny smrtící epidemie. Druhý proud se domníval, že mor je konkrétní nemoc a široké spektrum příznaků je odrazem konkrétních tělesných dispozic pacientů (habitus, fyzická síla atd.) Tento názor zastával také už výše zmiňovaný Alexandr Schamský.¹⁶¹

Tradiční teorie měla své limity a nezdá se, že by se v průběhu 16. a 17. století podařilo dosáhnout nějakého zásadního posunu. Spíše jsme svědky postupného synkretického pronikání předchozích názorů, které se vrstvily a vzájemně kombinovaly.¹⁶²

Mor přinesl do raně novověkého světa dva aspekty, kterých se lidi celý život obávali: nevysvětlitelnost a náhlost. Nevysvětlitelný byl jeho původ, přenášení, léčení i rychlost. Náhlý byl jeho dopad. A náhlá byla také často smrt nemocných. A v tomto období byla náhlá smrt (*mors repentina*) brána jako narušení světa, v nějž každý věřil. Byla nesmírným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu. Proto lidé náhlou smrt považovali za hanebnou a potupnou.¹⁶³

Nemoc obvykle znamená rituál, spojuje nemocného s jeho okolím. Ještě zřetelnější je to při úmrtí, kdy na sebe v dodržovaném pořádku navazuje omývání mrtvol, bdění u zesnulého, uložení do rakve a pohřeb. Slzy, šeptem pronášená slova, vyvolávání vzpomínek, úklid smutečního pokoje, modlitby, poslední průvod, přítomnost příbuzných a přátel. Vše je součástí přechodového rituálu, který musí probíhat řádně a důstojně. V době moru, stejně jako ve válce, se naproti tomu konec života odehrává v nepříjemných podmínkách poznamenaných hrozbou, bezvládním a upouštěním od zvyků v kolektivním podvědomí tak hluboce zakořeněných.¹⁶⁴ Nejprve je to zrušení individuálního přístupu k smrti. Když epidemie dostoupí vrcholu, umírají nakažení morem každým dnem po stovkách či tisících¹⁶⁵ a samotné funerální rituály jsou podstatně jiné, než bývá zvykem. Lidé jsou pohřbíváni narychlo a bez ohledu na jejich víru. Takový případ zaznamenala v dopisu z ledna roku 1551 katolická šlechtična Anna z Hradce: „*Nemohla sem toho do sebe míti, abych vám neoznámila, jaké jest zde zarmúcení a různice mezi lidem vobecním vo ty pohřeby, že se musejí*

---

¹⁶¹ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 170.

¹⁶² Tamtéž, str. 171.

¹⁶³ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 23.

¹⁶⁴ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14.-18. století: obležená obec*. Praha: Argo, 1997, str. 142.

¹⁶⁵ Tamtéž, str. 143.

u svatého Václava pochovávat; tak tomu rozumím, že mnozí více pláčí a nařikají toho pohřbu než smrti, komuž kdo umře. Nenilž to proti pánu Bohu, že jest vopat kázal pochovávat u fary hlavního kostela všecky, kteří žádné správy nečinili, a tyto dobré křesťany i děti jich káže k svatému Václavu nositi; to všecko jen na potupu víry křesťanské. Já sem již zde třetí mor, ježto mnohem více mřeli než nyníčko, a proto všecky na krchově u fary schovávali a dosti místa měli; než toto všecko děje se veliká nerozšafností, neb kdeby jich mohli dvatceti neb třitceti schovati, jakož toho v mor vobyčej jest, tu schovali jedno neb dvě; a také jest již se těchto časů umenšilo, neb jich někdy čtvero a některý den tři schovají; a kdyby jiného nic v tom nebylo, než toto víte, jak sú zde veliká předměstí, když komu chudému na Novém městě aneb na Nejžárce děti zemru aneb staří sami, než se to spůsobí, kdoby je nésti měl, že se budu tu po svých zahradách neb dědinách schovávat; to juž dokonalé pohanstvo.“¹⁶⁶ Jsou známy případy, kdy docházelo k různým formám dehonestace, hrobaři tahali mrtvolu pomocí háků a poté je vláčeli na hřbitov přivázané za koněm.¹⁶⁷

Lidé nevěděli, jak na nemoc, na kterou neznají lék, reagovat. Někteří utíkali před nakaženým ovzduším do jiných krajů, jiní se zavírali doma, protože věřili, že mor způsobují výpary, které nenapadají pouze lidské tělo, ale je jimi prosycena celá příroda.¹⁶⁸ Na mor byli krátcí i všichni lékaři, a proto mnoho z nich udělala to, co uznali za nejlepší řešení – nepřibližovat se k nakaženým. O jednom takovém doktorovi píše ve svých dopisech Kateřina ze Žerotína. Dochovala se nám korespondence, kterou si vyměňovala se svým knězem Jakubem v době morové nákazy ve Vratislavi. Kromě toho, že kněz popisuje velký a prudký mor, který se zde rozmohl, v jednom ze svých dopisů oznamuje, že je taktéž nemocný a stěžuje si na doktora Kandrata, který k němu odmítl přijít, aby se jej pokusil vyléčit. To paní Kateřinu velice pohoršilo, protože „za službu a plat ode pána bere a taky se hrubě zakazoval, že chce v nebytí našem dům sobě poručenej míti a do něho přihlídati“¹⁶⁹. Jak velký asi musel mít doktor strach z nákazy, že odmítl pomoci dokonce svatému muži? Tak či tak, doktor ze strachu zanedbával své lékařské povinnosti. Kateřina slíbila, že o tom promluví s manželem, který by měl apelovat na doktora, aby se přišel na kněze podívat. Zda nakonec zvítězila

---

¹⁶⁶ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 125.

¹⁶⁷ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 396.

¹⁶⁸ Tamtéž, 112.

¹⁶⁹ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 249.

podřízenost pánovi nebo strach o vlastní život, to už se v dopisech nedočítáme. Kateřinu tento odmítavý postoj pobuřuje zejména proto, že lékař je podle ní nositelem vědomostí, které mu byly zprostředkovány samotným Bohem. Ten díky tomu žehná všem prostředkům léčení, které doktor užívá, a proto je nutné věnovat pozornost všem jeho radám¹⁷⁰. Je zde tedy velká pravděpodobnost, že všechny jeho léčebné metody zaberou. Jak už jsme si ale jednou řekli výše, proti moru byly všechny lékařské metody krátké. Proto museli i samotní kněží hledět na svoji duchovní útěchu. Museli se pravidelně setkávat se zpovědníkem nejlépe z vlastního řádu a vzhledem k tomu, že byli považováni za možné šířitele nákazy, doporučovalo se, aby zpověď probíhala v nějakém otevřeném prostoru, např. na zahradě. Pakliže zpovědník sám seznal, že „byl ovanut morovým dechem“, takže cítil střídavě horko a zimu, měl slabé končetiny i celé tělo, chyběla mu chuť k jídlu a trpěl nespavostí, pak měl ihned sníst nějaké protimorové léky, navštívit lékaře, a hlavně informovat svého pána.¹⁷¹

V případě kněze Jakuba a doktora Kandrata přicházíme ke střetu dvou nejdůležitějších osob v období moru: v případě, že veškeré léčebné metody selhaly, přichází na řadu kněz. Pokud není možné zachránit smrtelně nemocné tělo, je důležité pokusit se alespoň zachránit duši. Ačkoli se již od konce 16. století objevovaly základy spolupráce mezi lékaři, právníky a teology, „poslední věci člověka“ patřily především do kompetence teologů.¹⁷² Je tedy pravděpodobné, že i v případě kněze Jakuba došlo k nakažení morem proto, že se dostával do kontaktu s nemocnými osobami. Když viděli lidé umírat církevní hodnostáře v době moru, jistě to ještě více prohloubilo davovou paniku, kterou tato nemoc vyvolávala. Na mysli se jim často musely rodit představy, že nastává konec světa. Fantazie byla totiž i tehdy nebezpečná věc. Někteří učenci 17. století dokonce věřili, že k naze dochází zejména díky hrůzostrašným představám. Jedním z nich byl Georgio Rossi, který ve své odborné stati uvádí, že lidé by se zcela měli vyhýbat zármutku a tělesnému chtíči. Mysl musí být šťastná, a tak se vyhne tomu, aby upadla do melancholie. Psychická bolest a smutek podle něj mohou vést k epidemii.¹⁷³ Tento názor mohl pramenit z Bible, protože i zde se píše, že zármutek podlamuje sílu a ze zármutku vzniká smrt (SIR 38,18). Další učenec, který

---

¹⁷⁰ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 250.

¹⁷¹ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 394.

¹⁷² Tamtéž, str. 136.

¹⁷³ BARKER, S.: *Poussin, plague, and early modern medicine*. In: *The Art Bulletin*, Vol. 86, No. 4, str. 661.

považoval fantazii za nebezpečnou byl Robert Burton. V jeho *Anatomy of Melancholy* (1621), předkládá názor, že děsivá fantazie může zabíjet: jako příklad uvádí muže, který zemřel ze strachu, když udělal tu chybu a přišel do styku s nemocným člověkem.¹⁷⁴

Jejich teorie se pokusil potvrdit italský malíř Poussin, který v roce 1630, kdy byla Itálie postižena nejhorší epidemií bubonového moru. Jeho malba *The plague of Ashdod*, zobrazující krysy nakažené morem, které se hemží po městě a vyvolávají smrtelnou paniku a smrt, se stala nejimitovanější malbou 17. století.¹⁷⁵ Tak, jak krysy šířily paniku na malbě, stejným způsobem malby tohoto typu šířily paniku ve společnosti. Poselství zobrazené na Poussinově díle pochopili i méně studovaní lidé. Hrůzné obrazy tohoto typu, do kterých se podařilo vložit děsivost moru, byly v renesanci považovány jako hlavní faktor šíření samotné nemoci.¹⁷⁶

Karel starší ze Žerotína proto zvolil jinou taktiku a v dopise Lavínovi z roku 1598 si dělal dokonce z obecné paniky legraci. On sám se nikdy morem přímo nenakazil, nicméně několikrát se i s rodinou ocitl v jeho přímém ohrožení. Proto záhy své „legrácky“ revidoval a hledal poučení, jak se mu účinně bránit. Nechal dokonce na zámku v Dřevohosticích schovat před morem svého služebníka Jana Volfa.¹⁷⁷ Ani tento přístup nebyl neobvyklý, protože jiní učenci naopak věřili, že pomocí fantazie a dobré psychické pohody lze mor vyléčit. Tuto tradiční medicínu humorem obhajoval například Thomas Feyense, když tvrdil, že pokud mohou emoce působit negativně, mohou působit také pozitivně a léčit. A také van Helmond věřil, že nemoci mohou být léčeny fantazií.¹⁷⁸

Pokud lidé opravdu věřili, že se jejich krev může nakazit morovou epidemií jen díky představitosti, nepřekvapí nás, že se děsili jakéhokoli kontaktu s nakaženým územím. A to i prostřednictvím dopisů. Zuzana Černínová nabádá svého syna Humprechta, aby neotvíral žádné dopisy, které mu v roce 1649 přicházely z Prahy, „nebo tam velice morný nemoci prosakují. Neotvírej jich, můj dítě, sám, až je dáš

---

¹⁷⁴ BARKER, S.: *Poussin, plague, and early modern medicine*. In: *The Art Bulletin*, Vol. 86, No. 4, str. 660.

¹⁷⁵ Tamtéž, str. 659.

¹⁷⁶ Tamtéž, 660.

¹⁷⁷ KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. *Acta musei Moraviae: scientiae sociales*, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, str. 188.

¹⁷⁸ BARKER, S.: *Poussin, plague, and early modern medicine*. In: *The Art Bulletin*, Vol. 86, No. 4, str. 661.

*někomu jinému vykouriti a vtevřiti, teprvá je sám čti.*¹⁷⁹ Strach z nakaženého papíru nebyl nic neobvyklého. Přenosu nákazy věnoval velkou pozornost Šimon Alois Tudecius de Monte Galea v práci *Amussis antilomica*. Domníval se, že nemoc mohou přenášet různé druhy zboží, například peníze. Proto doporučoval jejich pravidelné omývání v silném octě. Dopisy mohly být také nebezpečné, proto žádal, aby byly při přijímání okuřovány vonnými látkami. Tudecius údajně na vlastní kůži zažil epidemii, která se šířila z Říma do Neapole právě díky obchodním kontaktům v době „*kdy tam nejjasnější Kristina, královna švédská, dorazila z Marseilles.*“¹⁸⁰ Smrtonostný pach se usazoval na dopisech takovým způsobem, že dokonce mohl morem nakažený dopis neopatrného adresáta zabít ihned po otevření.

Udivuje mě tedy, že Kateřina ze Žerotína vedla v době moru tak čilé kontakty s nakaženým územím. Musela odtud dostávat nejen „nakažená psaní“, ale také hrozilo, že posel, jenž byl do Vratislavi vyslán, přímo ke knězi Jakubovi, se mohl zhoubnou epidemii nakazit také. Nebo patřil do skupiny lidí, u které se nepředpokládalo, že by se mohla morem nakazit. Filippo Beroaldo, humanistický učenec působící na univerzitě v Bologni, totiž například citoval Plinia a tvrdil, že mor vůbec nenapadá starce, „protože jejich přirozenost je studená, a dokonce spíše může pod vlivem moru pookřát“.¹⁸¹ Zde můžeme najít zvláštní rozpor v názorech ze všech dopisů a příruček, které podávají názory, že čím je tělo starší, tím je s ním více svázaná jakákoli nemoc. Proč tedy zrovna mor, ta nejhorší ze všech nemocí, nenapadá starce?

Kateřina patřila zřejmě mezi malou skupinku statečných, kteří z nákazy neměli chronický strach. Druhá, početnější skupinka, se naopak kontaktu s nemocnými vyhýbala. Nešlo jen o výše zmíněného lékaře, ale o lidi, kteří se báli přijít do styku se svými přáteli či dokonce příbuznými, u nichž se objevily příznaky nemoci. Ve vypjatých situacích zapomněli na větu: „*Zpravuj mne/můj Pane Ježíši, abych bližního svého vždycky srdečně miloval... Nemocného těšil.*“¹⁸² Jediná možná útěcha byla v těchto případech skrze modlitby pro své bližní. Všem ostatnímu se mnozí bránili a odůvodňovali si to racionální úvahou, tak jako například Jaroslav ze Smiřic

---

¹⁷⁹ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 196.

¹⁸⁰ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 266.

¹⁸¹ Tamtéž, str. 140.

¹⁸² MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami v nichž gest Spasytedlné a welmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Czlowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

v dopisu bratru Vojtěchovi ze srpna 1555: „*Sestra naše paní Maruše leží nemocna velmi; má, slyším, dvě morní bolesti; protože neradím, aby k ní jezdil, neb jí nic neprospíš a sobě by mohl zle učiniti. Pán Bůh jí rač pomáhati.*“¹⁸³

Lidé se natolik báli o svůj život, že často bylo jejich chování z pochopitelných důvodů vyhnáno až do extrémů, kdy odmítali pomoci nemocným, kteří si o pomoc vyloženě žádali. Zavírali před nimi své domy a hostince, odmítali jim poskytnout střechu nad hlavou a také občerstvení. Podobnou situaci zaznamenal v dopisu Jiřík Mošaur: „*Oznamuji Vaší Milosti, že jse s těmi nemocnými velmi těžků jízdu jměli, že jsou nás nikdy dobrovolně do hospod přijímati nechtěli, ani nám potrav a obrokův prodávati, než což jsme se mocí do chalup jejich vtačili, i k bráně se postaviti musili.*“¹⁸⁴ V takových případech muselo být opravdu těžké rozhodnout se, zda zůstat v nakaženém území nebo před morem utéci, když na cestách jim odmítali podat pomocnou ruku z toho důvodu, že přišli do styku s nákazou. A ještě větší problém byl spojen s pohřbíváním těch, kteří mor nepřežili, což nám dokládá opět stejný zdroj: „*Pan Rejs, ten nám umřel asi dvanácte mil od Varšavy. Toho jsme s velikou prací v jakéms městečku biskupském, jenž slove Běla, v kostele pochovali. A kdyby nebylo listů od pana biskupa, které jsme s sebou jměli, byli by nás s ním vyhnali...*“¹⁸⁵ V morových obdobích bylo celkově složité pohřbívát tak velké množství mrtvých lidí, ještě navíc za těch podmínek, že se jich nikdo nechtěl dotknout, a proto bylo jen málo statečných, kteří takové pochovávali. Osamělé hroby byly v této době hrůzu nahánějící záležitosti, a tak se v době různých epidemií začaly stále častěji objevovat hromadné hroby. Ty byly v raném novověku obvyklé hlavně pro pohřbívání chudých a nemajetných, ale v období moru jejich počet ještě vzrostl.¹⁸⁶ Typickým místem pro pohřbívání byl, kromě hřbitova, také kostel. Dříve se v kostelích vůbec nepohřbívalo, ale zdá se, že v 15.-17.století si nejvíce přáli lidé hrob právě zde.¹⁸⁷ Tak je to také v případě naší ukázky z pramene. Jenže zde nastal problém, protože ten, jenž měl být pochován na nejsvětější půdě, zemřel na zhoubnou nemoc. A pouze díky tomu, že nad ním držel ochranou ruku biskup, mohl být v kostele nakonec opravdu pohřben.

Lidé se často v krizových situacích, v nichž neznají příčinu neštěstí, ani jeho řešení, upínají k různým svatým patronům, a tak i v době moru vystupují někteří světci

---

¹⁸³ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 138.

¹⁸⁴ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 244.

¹⁸⁵ Tamtéž, str. 244.

¹⁸⁶ ARIÈS, P. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 79.

¹⁸⁷ Tamtéž, str. 106.

do popředí. Kromě známějšího sv. Rocha, byl jedním z dalších morových patronů sv. Šebestián. Protože zemřel pod ranami šípů, tak lidé věřili, že je ochrání před těmi morovými. Proti epidemiím ho vzývali už v 7. století, ale jeho kult se podstatně rozšířil až po r. 1348. A od té doby až po celé 18. století v katolickém světě neexistoval téměř žádný městský nebo venkovský kostel, ve kterém bychom nenašli obraz sv. Šebestiána raněného šípy.¹⁸⁸ Často se v pramenech objevuje právě spojení „*morní bolesti postřelená*“¹⁸⁹, jako by byla nemocná zasažena pravým šípem. Nebo například „*bolestí morovou poražen*“¹⁹⁰, jako odkaz na bojovné prostředí, které má své vítěze a také poražené, jež čekala těžká smrt. Protimoroví světci to ale neměli v raně novověké společnosti příliš jednoduché. Sledování dlouhodobého vývoje kultu jezuitských svatých v Čechách naznačuje, že si vyžadoval stálý proud podnětů. Nestačilo jen uvést do českých zemí nového svatého, ale bylo nutné jej spojit s něčím, co veřejnost donutilo znovu a znovu se k němu vracet. V této oblasti byli přirozeně protimoroví světci do jisté míry diskvalifikováni, protože o jejich služby prudce rostl zájem právě v průběhu epidemií, ale v letech následujících po demografické krizi jejich popularita zřejmě opět klesala, protože byli vytlačováni v konkurenčním boji jinými patrony lépe vystihujícími potřeby každodenního života.¹⁹¹

Spousta lidí se obávala vložit svůj život pouze do rukou patronů a tak zvolili jediné řešení, které jim přišlo účinné – utéci před zkaženým vzduchem kamkoli, kde není prostředí nakaženo zhoubnou nemocí: „...*aby člověk časné smrti varoval, někdy utíká, někdy se skrejvá, někdy se penězi vykupuje, žádných nákladů nelituje...*“¹⁹² Snaha schovat se před nákazou, byla silnější než vědomí, že před Bohem se nemůže ukrýt nikdo a nikam, dokonce ani praotec nás všech, Adam, se nedokázal po spáchaném hříchu ukrýt před božím trestem: „*Mysli na Adama v Ráji, kterak po spáchaném hříchu utíká, aby se skryl před Bohem: Jako i Jonáš prorok pro tu příčinu až za Moře uchází. Můžeš-li ty oboum poraditi/kdeby se před tváří Božskou nejlépe*

---

¹⁸⁸ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14.-18. století: obležená obec*. Praha: Argo, 1997, str. 133.

¹⁸⁹ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 159.

¹⁹⁰ Tamtéž, str. 159.

¹⁹¹ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 187.

¹⁹² MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjiwánj a Duchownjmu potěssenj*, wtyssněná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Geżjssowa, u S. Klimenta, 1675.

skryli, a uchrániti mohli? ¹⁹³ Ve všech modlitebních knihách je jasně řečeno, že před tváří Boha není úniku. V případě, že se rozhodl je potrestat pro jejich hříchy prostřednictvím morové epidemie, nemohli se schovávat nikde, stejně jako Adam a prorok Jonáš. Přesto ale spousta z nich nedokázala jen nečinně sedět a přihlížet, jak se nákaza šíří všude kolem nich. V tomto případě byla snaha oddálit smrt „*a ten časný život zachovat/a za nějaký čas prodloužit*“ ¹⁹⁴ silnější než víra.

Díky tomu můžeme snadno zmapovat, kde a v jakém období se morové rány objevily a jakým oblastem se naopak vyhnuly. V říjnu 1631 například píše Kateřina ze Žerotína Paní Bohunce do Prešpurku dopis, ve kterém lituje situaci, v níž se adresátka nachází. V Prešpurku tou dobou řádila morová nemoc a všichni, kteří zde zůstávali, se vystavili velkému nebezpečí nákazy. Přesto Kateřina nabádá svou přítelkyni, aby neklesala na duchu, protože vše je v rukou božích. Ten už předem uložil jednotlivcům, kdy přijde čas jejich smrti. Tedy nezáleží na oblasti, ve které se nachází, ať už jsou nebo nejsou vystaveni nemocem, pokud Bůh určil, že jejich čas nadejde jindy, na mor nezemřou: „...*však věda, že nic se jim nestane dříve, nežli jak hodina od Boha uložena jest, že jich ráčí taky tam opatrovati, naději ku pánu Bohu mám.*“ ¹⁹⁵ Byla to slova útěchy a známka vědomí, že vše záleží na rozhodnutí Boha. Často se v příručkách dobrého umírání objevuje přesvědčení, že bez božího rozhodnutí člověku ani vlas z hlavy nespadne. Znamenalo to, že je velká naděje, že díky Boží vůli jsou lidé, kteří mohou morové rány přežít bez újmy. Toto tvrzení nám dokazuje také Václav Březan, když zaznamenává událost z roku 1573: „*A jezdě z jedněch míst v témž království na druhé skrze morové povětrí, od Pána Boha ochráněn a při zdraví zachován.*“ ¹⁹⁶ Opět ukázka, že daná osoba zcela vložila svůj život do Božích rukou a věřila, že pokud Bůh určil, že má zemřít, tak se stane. Pokud mu ovšem uložil jiný čas smrti, projede vším morovým ovzduším bez úhony. V tomto případě by mělo jít o člověka, který je zcela připraven na svou smrt a na žádném nakaženém území ho nepřekvapí. Podle Johannese Junckera bylo nejdůležitější v takových situacích oprostít se od strachu. Duše „osvobozená od strachu ze smrti“ byla podle jeho soudu daleko silnějším

---

¹⁹³ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člověka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimiž by každý člověk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjiwánj a Duchownjmu potěssenj*, wytisštěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Gežjsowa, u S. Klimenta, 1675.

¹⁹⁴ Tamtéž.

¹⁹⁵ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 121.

¹⁹⁶ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 256.

ochranným prostředkem než všechny vychvalované elixíry.¹⁹⁷

Zda před morem utíkat nebo ne, na toto téma se vedly mnohé diskuze. Martin Luther ve svém pojednání z roku 1527 na téma *Smíme či nesmíme prchat v době moru před smrtí?* tvrdí: „*Satan pronásleduje toho, kdo uniká, a zasahuje toho, kdo zůstává, neunikne mu tedy nikdo.*“¹⁹⁸ Občas ale nastaly situace, že i když se nakonec rozhodl člověk prchnout, nakonec mu v tom bylo stejně zabráněno. Takové situace nám zobrazuje Kateřina z Žerotína ve svých dopisech: „...že k jiným mnohejm neřestem a zsoužením, kterejm zde poddáni jsme, pán Bůh ranou morovou toto město i jiný okolní navštívit ráčil, kteráž zde velmi se rozmáhá a žádnýho umenšení neběře. Pán Bůh rač se sám nad námi smilovati a nás chrániti. Kdyby pak kdo i chtěl, jakž by mnozí rádi, někam jinam se odebrati, i to pán Bůh zameziti ráčil nebo nelze, leč s velikejm nebezpečstvím, ani za město vyjeti, poněvadž od lidu válečného, kterým tato celá země naplněna a velmi zsoužena jest, tak jest nebezpečno, nerci-li aby mohl kdo projeti, ale poslové procházeti nemohou.“¹⁹⁹ To byla náročná boží zkouška, pokud svůj lid nechal obklíčit vojenským lidem v místě, na které seslal mor. Až to téměř vypadá, že boží hněv byl natolik veliký a lidské hříchy natolik těžké, že je nejen že nahlal do zkázy, ale zajistil, aby z ní nebylo úniku. Jako by si musel každý projít pomyslnou zkouškou víry a jen ti, jejichž svědomí bylo opravdu čisté a kteří zcela vložili svůj život do jeho rukou, mohli vyváznout živí. Pro Kateřinu a jejího manžela musel být mor ve Vratislavi o to těžší, že se do tohoto města uchýlili proto, že jim přišlo bezpečné: „...avšak pán jest toho smýšlení, kdyby pán Bůh ráčil tu těžkou a žalostnou ránu morní od toho města odvrátiti, že by nám nikdež bezpečněji jako ve Vratislavi tam spolu s vámi zůstávati nebylo.“²⁰⁰ Protože v jiných městech hrozilo vojenské nebezpečí, opět se ocitli v pozici rozhodování, zda se raději vystavit nebezpečí od vojenského lidu nebo nebezpečí morové nákazy. Z jiného dopisu Kateřiny, který je adresován opět paní Bohunce, jasně vyplývá její názor na tuto věc: „Ačkoli tak jest, že hrubě zde boží rána morová den ode dne se rozmáhá, skrze což množství domů již zavíranějš jest, avšak mně se zdá, že lépe jest již v ruce boží milostivě upadnouti, nežli v ruce lidské, věda, jak s jinejmi zacházejí.“²⁰¹ Raději padne do rukou Pána Boha, který sám určí, zda

¹⁹⁷ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 334.

¹⁹⁸ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14.-18. století: obležená obec*. Praha: Argo, 1997, str. 156.

¹⁹⁹ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 229-230.

²⁰⁰ Tamtéž, 250.

²⁰¹ Tamtéž, 224.

Kateřině uloží zkoušku za její hřích a nechá ji upadnout do morové nemoci, případně ji povolá z tohoto bídneho světa do Království nebeského, než aby padla do rukou vojenského lidu, který má ke spáse daleko.

Příchod morových ran zasáhl a ovlivňoval všechny sféry lidského života. Kromě toho, že lidé byli často nuceni prchat před nemocí do nezamořených oblastí a opouštět tak své domovy, byly také kvůli nákaze odsouvány nebo rušeny různé společenské a politické události. Pro ty, kteří věřili, že nákaza se přenáší vzduchem nebo kontaktem s nakaženou osobou, bylo nemyslitelné, aby se shromažďovali ve větším počtu lidí. Nemohlo docházet tedy k oslavám, svatbám, ba dokonce často ani k pohřbům. Také různé politické události byly pozastavovány, jak dokládá například pan Hynek z Valdštejna: „*Morová rána zhusta také v mnohých místech proskakuje a mnozí jsou mezi námi, kteříž se velmi smrti bojí. Za kteroužto příčinou velmi se obávám, aby mnozí se k odkladu soudu tohoto příštího brněnského nepřimlouvali.*“²⁰² Nebo například: „*Ale poněvadž pověří morové v městech pražských se čím dál víc rozmáhá, že býti ráčí té vůle, z Prahy sebou přeč hnouti. A protož takové rozepře knížatům z Plavna a pánům z Rožmberka odkládati ráčí až do svého zase na Hrad pražský navrácení.*“²⁰³ V prvním případě pan Hynek z Valdštejna dodává svůj osobní názor, že by byl velmi nerad, kdyby se daný soud opravdu odložil, „*neb žádnýmu hůře není jako mně při ouřadu mým. A u mě se snáší, že tou měrou, když vdov chudých a sirotkův v spravedlivostech jejich opatrovati nebudeme, hněvu Pána Boha neukrotíme.*“²⁰⁴ V roce 1580 byl šlechtic Hynek z Valdštejna vyhlášen nevyšším moravským sudím a musel brát svůj úřad zodpovědně. Zvlášt' v případě, že šlo o vyrovnání s vdovami a sirotky, kteří kvůli morové epidemii ztratili příbuzné. Pokud by se totiž v těch nejtěžších chvílích obrátil zády k těm, kteří nejvíce potřebovali pomoc, mohlo by se stát, že Všemohoucí svůj hněv nikdy neutiší a morová nákaza se bude i nadále šířit světem. Naopak ve chvíli, kdy si lidé prokáží navzájem křesťanskou lásku a podporu, mohlo by to vést ke zkrocení zhoubné epidemie.

Stejně tak, jak se odsuovalo řešení soudních sporů, tak se také posuňovaly hranice platnosti právních dokumentů. Vzhledem k tomu, že morové dny byly brány jako výjimečná situace, k sepsání a platnosti závěti byly nastaveny jiné podmínky.

---

²⁰² PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 322.

²⁰³ Tamtéž, str. 91.

²⁰⁴ Tamtéž, str. 322.

Závěť, kterou sepsala osoba nakažená morem, byla dostatečně osvědčena v přítomnosti dvou osob, a to muže či ženy. V krajním případě bylo možné považovat za právoplatnou i poslední vůli beze svědků. Pokud však osoba, která podobným způsobem odkázala svůj majetek, zmíněné „nebezpečnosti“ přežila, testament byl v platnosti pouze po dobu jednoho roku. Poté pozbyl své účinnosti a testátor musel sepsat novou poslední vůli.²⁰⁵

Lidé, vyděšení nemocí, u níž neznali původ, příčinu, a dokonce ani všechny následky, nevěděli, co mají očekávat. Proto na svém těle sledovali jakékoli příznaky nemoci, které by mohly vyústit ve smrtelnou nemoc. Na jakých místech se nákaza projevovala a jak rychle mohly vnější příznaky vést ke smrti, lze vysledovat také ze záznamů v dopisech: „...*tak že jest se Januškovi, pacholeti mému, ta morní bolest pod pažďi vyvrhla v sobotu po obědě, v pondělí v hodinu třináctá svůj život jest dokonal.*“²⁰⁶ Tato věta dokládá, jak rychle mohl přijít konec od chvíle, kdy se objevil první příznak moru. Proto se není čemu divit, že lidé své tělo bedlivě pozorovali, aby mohli co nejrychleji zasáhnout. Raně novověká medicína se totiž obávala zejména situace, kdy se morový bubon začne vytvářet, ale pak se neprovalí a buď ztvrdne, poté co se obsah zapouzdří, či se začne vstřebávat, protože to interpretováno jako neschopnost vyloučit z těla jed. Ještě větší obava pak vznikala, pokud se otok objevoval v blízkosti nějakého důležitého orgánu. Tzv. „chirurgická léčba“ se tedy nesnažila v první řadě o odstranění otoků, jejím hlavním cílem bylo podpořit správné vytvoření typických příznaků nákazy a pak teprve je vhodným způsobem ošetřit.²⁰⁷

V kapitole o nemocech jsme se už dočetli, jak se lidé snažili hledat příznaky nemoci a léčit je, jak nejlépe dovedli. To platilo i v období moru. Do kategorie umělé léčby patřilo: pouštění krve, skarifikace nebo mazání mastí a přikládání náplastí. V 17. století se pak v případě morové nákazy začal měnit pohled na pouštění žilou. Většina autorit tento postup odmítala a přišel jim neúčinný, přesto se u některých jedinců stále objevovala víra v tuto léčebnou metodu. Jedním z těch, kteří měli kladný přístup v tomto směru, byl Manuel Goméz, který věnoval pozornost ústům, nosu a předpokládaným kožním pórům jakožto bráně nákazy, kudy měl morový jed pronikat do těla a napadat orgány. Proto považoval pouštění žilou za vysoce terapeutický krok

---

²⁰⁵ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 89.

²⁰⁶ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 150.

²⁰⁷ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 477.

proti nákaze.²⁰⁸

Velkým podporovatelem léčení proti moru, byl jezuitský badatel Athanasius, který ve svých spisech nabádá lidi k aktivnímu boji proti moru, ale také z jeho textu zcela jasně vyplývá kladný vztah k medicínskému výzkumu. Léky na všechny choroby někde jsou, zbývá jen hledat: „*Takový je názor Turků: když má někdo horečku, jestliže je to vůle boží, pak je jedno, jestli jsou nějaké léky nebo ne, stejně nemocný umře. Ale proč by bůh stvořil rostliny nadané různou mocí, kdyby nechtěl, abychom jich užívali? Věz, že není v řádu mikrokosmu žádná částička, které by neodpovídala některá část z říše rostlin. Není žádný jed, který by neměl svůj protijed. Mor je ze všech nemocí nejsilnější, ale i proti němu jsou protiléky. Jen nejsou známy, a pokud jsou, tak se neužívají.*“ Tento badatelský optimismus staví jezuity do světla, v němž si je zejm. starší česká historická tradice sotva dokáže představit.²⁰⁹

Po celý raný novověk se také stále objevovaly zmínky o kuriózní formě boje proti bubonům. To se vzala živá slepice, oškubala se a přiložila řítí na postižené místo, protože se předpokládalo, že slepice takto vytahuje z morového bubonu jedovaté miazma. Návody nejdou bohužel do detailů, takže nevíme, jak se to provádělo v praxi, ale slípka měla zůstat „přiložená“ kloakou na postižené místo tak dlouho, dokud nezdechla, což se chápalo jako doklad, že morový jed přešel z člověka do slepice. Jessenius sice označil užívání živých oškubaných či mrtvých vykuchaných kuřat, holubů nebo slepic za směšné, ale to se na popularitě metody zřejmě nijak neodrazilo. Ještě dlouho po něm vložil do *Amussis antiloimica* Tudecius zmínku o tom, že se bubon mazal theriakem, pak se vzala živá holubice, rozřízla napůl a přiložila na místo, kde se držela 3-4 hod, dokud tato část těla nezačala fialovět či zelenat, což mělo být znamením, že jed byl vytažen z těla ven. Pražský profesor nebyl ani proti klasickému přikládání živé slípky oškubanou zadnicí na bubon, neboť byl pevně přesvědčen, že to funguje. Jen si k tomu realisticky poznamenal, že na tuto metodu je potřeba mít v zásobě hodně živých opeřenců.²¹⁰

Lidé v nesnázích věří ledasčemu. A jejich víru podporoval fakt, že ne každý nakažený na mor zemřel: „*Pastýř a Jilka Píchalky dcera na morní stonavši se vyhojili.*“²¹¹ Byli opravdu takoví, kteří svou nemoc přežili, ať už to bylo díky lékařské

---

²⁰⁸ ČERNÝ, K. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 124.

²⁰⁹ Tamtéž, str. 387.

²¹⁰ Tamtéž, str. 450.

²¹¹ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. V

pomoci či z jiných důvodů. Také některé dopisy potvrzují, že mor nekosil každého: „*Kterýho psaní sem se však i se pánem hrubě ulekla, poněvadž oznamuješ, že jest se tak nákaza morová taky do domu dostala, a pán Bůh vás navštíviti ráčil, že obě dvě děvečky na ty bolesti se roznemohly, nad čímž sme velmi skormouceni a toho citedlni, avšak, dočtouce se hned za tím, že jest jim předce skrze prostředky pomoženo, a že se s nimi zase polepšilo a již tomu několik dní prošlo, tak že o nich dobrá naděje jest, že z toho vyjdou, pánu Bohu z toho děkujeme, on račiž to dáti, aby mohly dokonale ozdravěti.*“²¹² Zde můžeme sledovat dokonalou spolupráci doktorů a boží vůle, kdy děvečkám byla poskytnuta péče za pomoci některých prostředků, u nichž ale pouze Všemohoucí rozhodl, zda nakonec tuto lidskou pomoc podpoří svou vlastní a zachová dívky při životě. Mnohem větší počet byl ale těch, kteří smrti podlehlí. Šlo o tak děsivé množství lidí, kteří kolem umírali, že se často v korespondenci objevují odhady mrtvých či pohřbených: „*Při konci měsíce augusta mor se v kraji rozmáhal, i na Krumlově, že po pěti i po šesti za den na morní [bolest] zhynulo.*“²¹³ Nebo ve stejném zdroji: „*Toho měsíce [listopadu] osmdesáte čtyry osoby mor na Krumlově porazil.*“ Mnohem větší čísla uvádí Jiří Harant z Polžic a Bezdržic: „*Téhož roku byl veliký mor po místech v Čechách. V Praze jich pomřelo přes dvacet tisíc, též mřeli v Prácheňsku velice, v Horažďovicích i jinde, též v Sušici, v Klatovech ve dvou domích mřeli, víc ne.*“²¹⁴

Většinou tak rychle a rázně, jak mor začal, byl také stejným způsobem ukončen: „*Měsíce února povětrí v Krumlově vyčištěno, že žádný více na morní [nemoc] nestonal.*“²¹⁵ Aniž by kdokoli přišel na pravou příčinu objevení a vymizení moru, najednou bylo ovzduší zase čisté a nadále již nikdo neumíral. Bylo nasnadě tedy věřit tomu, že tento náhlý děs byl zapříčiněn božím hněvem, který měl dopadnout na hříšné lidstvo a nechat jej kát se a trpět za své hříchy. A ve chvíli, kdy uznal, že lidstvo už je dostatečně potrestáno, opět dopomohl k vyčištění vzduchu od morové nákazy. Byli ale i takoví, kteří se snažili vysvětlit důvod moru vědecky. Například astrologové. Astrologie v medicíně se ani tak nesnažila předpovědět, kdy přijde nějaká

Praze: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 21.

²¹² DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 254.

²¹³ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 170.

²¹⁴ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdržic: od roku 1624 do roku 1648*. V Praze: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 21.

²¹⁵ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 127.

demografická katastrofa, ale spíše vysvětlit, proč k těmto událostem došlo v minulosti. Dobrým příkladem je slavné prohlášení pařížské univerzity sepsané na žádost panovníka po první vlně moru ve 14. století. Černá smrt v něm byla připsána nešťastné konjunkci „tří horních planet“ Marsu, Jupiteru a Saturnu, kterou některé zdroje informací datují do r. 1341 a jiné do února 1344.²¹⁶ Další možností byla příčina moru v období po nějaké velké katastrofě, často byla tato vlastnost přisuzována zemětřesení. Manfredi našel v historických záznamech líčení jakéhosi zemětřesení za císaře Nerona, jež bylo údajně následováno velkou epidemií hubící zvířata, rostliny a pak i lidi ve všech krajích. F. Beroaldo dokonce pojmenoval svůj text o moru O zemětřesení a moru. Některé formulace, které použil, naznačují, že země stejně jako vzduch byla chápána jako „tělo“, např. hovořil o zemětřesení jako o „nemoci“ a také jej spojoval se stejnou příčinou, jež způsobovala mor u lidí – vanutí jižních větrů.²¹⁷

Existovalo mnoho teorií vysvětlující vznik a přenos moru. Máloukterá ale spojila nákazu morem s krysami. Byl zmiňován ve spojitosti s různými zvířaty, ale hlodavci se v těchto teoriích objevovali málokdy. Jeden příklad jsme měli na začátku této kapitoly, kdy na obraze malíře Poussina brázdí město nakažené morem spousta kryš. Také Jiří Harant zaznamenává morovou událost: „*Téhož roku mor přece velice hrubě panoval v Němcích i v Čechách... V Nornberce od 1. Augusti až do 1. Novembris umřelo jich 21 500 (!), též v Řezně, (v) Amberce velmi mřeli.*“²¹⁸ Po tomto popisu moru, kdy vyjmenovává různé známé, kteří na nemoc zemřeli a kde zaznamenává všechny oblasti, které jsou morem zasaženy, přichází také s poznámkou, že téhož roku bylo místy velice mnoho myší: „*některé jako krt, však menší a na vyšších nohách, však s takovou hubou, dělaly na polích veliké škody na obilích.*“²¹⁹ Zde vidíme nezáměrné spojení morové nákazy a myší. Jiří Harant tehdy ještě netušil, že tyto dvě události na sebe zřejmě navazují a že přenos moru mají za následek právě krysy. On tyto dvě události zaznamenal bez jakékoli provázanosti, ale my díky tomu můžeme sledovat šíření morové nákazy.

Prameny osobní povahy jsou pro nás cenným zdrojem informací individuálního pohledu na různé sféry každodenního života. Jednu ze složek, velice

---

²¹⁶ ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014, str. 195.

²¹⁷ Tamtéž, str. 230.

²¹⁸ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 94.

²¹⁹ Tamtéž, 94.

obsáhlou, která se v těchto pramenech objevuje, je náhled na různé typy nemocí. A vzhledem k tomu, v jak velké míře se staly morové epidemie součástí raně novověkého života, můžeme zde nacházet četné záznamy právě o něm. Kromě zpráv o tom, kde se lidé mohli nejpravděpodobněji touto nemocí nakazit, můžeme se dočíst také více či méně přibližné odhady umírajících a mrtvých, ať už se snažili pisatelé postihnout celou nakaženou oblast v průběhu trvání moru, nebo počty umírajících v jednotlivých dnech. Tyto informace musíme brát s velkou rezervou, protože neexistoval způsob, jak přesně určit počet mrtvých. Šlo o soukromé názory a odhady. Kromě toho, *kolik lidí asi zemřelo na mor, snadno v dopisech dohledáme, kde umírali: „nebo se čím dáleji tím víceji ta boží morová rána rozmáhá než okolo nás pod Benešov, chvála panu bohu, nikdež nic slyšeti není.“*²²⁰ Nebo: *„Téhož roku mor přece velice hrubě panoval v Němcích i v Čechách. V městě Culnbachu celé léto velmi hrubě mřeli.“*²²¹ Nebo dopis Kateřiny ze Žerotína: *„příčinou moru, který v Prešpurku panuje.“*²²² Na základě toho si dokážeme udělat docela přesnou mapu oblastí, ve kterých se epidemie objevovaly a jakým způsobem a jak rychle se asi šířily.

Vzhledem k tomu, jak byla epidemie nákazy rychlá a nebezpečná a nikdo si nevěděl rady, jak ji vyléčit, snažili se korespondenti aspoň najít způsob, jak se ubránit nákaze. Zuzana Černínová radila vykuřovat dopisy z nakažených oblastí, protože také papír mohl být přenašečem moru. Kateřina ze Žerotína zase radila svému komorníku Martinovi, aby zavíral jejich dům: *„...mezi tím dům pilně zavíráš, tak aby ledakdos do něho nevcházel a něco takovýho vám nepřines, a vy zoumyslně v nějaký nebezpečství se neuvedli,“*²²³ aby nehrozilo, že skrze některého návštěvníka se do něj dostane nákaza, která by se mohla začít šířit po jeho obyvatelích.

Strach ze styku s nakaženými byl znát z mnoha dopisů. Buď lidé odmítali vcházet do domů, v nichž přebýval nebo zemřel někdo na mor nebo se na dlouhé dny zcela zavírali do svých domů, aby nehrozilo žádné nebezpečí. Dokonce sami lékaři, kteří měli být nemocným ku pomoci, občas odmítli tuto službu vykonat.

Naopak byli takoví, kteří i kdyby chtěli před morem uprchnout jinam, zabránily

---

²²⁰ BOROVSÁ, Hana. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str.197.

²²¹ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 31.

²²² DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 121.

²²³ Tamtéž, str. 256.

jim v tom vnější události, jako například nebezpečí ze strany vojska, které se tou dobou nacházelo v dané oblasti: „*Nejen od lidu vojenskýho obklíčení jsme, takže nikam odsud nelze pro veliký nebezpečství, ale zhusta rána morová taky zde se a vůkolí rozmáhá.*“²²⁴ V takových případech jim přišlo lepší zůstat a čelit smrtelné ráně, která přišla z rukou Božích, protože jen on určí, jak to s kým dopadne, než aby se úmyslně vložili do rukou lidských, protože tato varianta byla často mnohem horší.

Pak byla ještě třetí skupina lidí, která vkládala svůj osud zcela do rukou Boha, aniž by je k tomu vedlo nějaké vnější nebezpečí. Vedla je k tomu pouze pevná víra. Tito lidé neutíkali před nákazou, neskrývali se ve svých domech. Věřili, že pokud má jejich poslední hodinka přijít, tak přijde bez toho, aniž by nákaza morem hrála nějakou roli. A naopak pokud se Bůh rozhodl je zachovat při životě, žádná nemoc jim nehrozí, a tak se mohou pohybovat v oblastech zasažených epidemiemi zcela beze strachu.

Jedna věc se vyskytuje ve všech dopisech, v nichž se objevuje téma moru. Ať už se jednalo o lidi, kteří se před morem ukrývali nebo o ty, kteří se mu vydali klidně sami dobrovolně vstříc. Všichni prokázali pevnou víru a přesvědčení, že nic se neděje bez boží vůle. A tedy morová epidemie se na světě objevila božím záměrem, Všemohoucí své ovečky trestá za hříchy, jichž se dopustili: „*Tak se starám hrubě o tu boží morovou ránu...*“²²⁵ A čí duši si Bůh zvolil povolal do Království nebeského, ten nemá jiné možnosti než tuto jeho vůli přijmout: „*...a již se ve všem pánu Bohu poručiti musíme.*“²²⁶ A to dělali všichni bez rozdílu, alespoň psanou formou. Zcela svůj osud vkládali do rukou Boha a věřili, že pokud Nebeský pán uzná za vhodné, zcela jistě budou ti, jež určil, před epidemií ochráněni.

V žádném z výše zmíněných pramenů osobní povahy se neobjevuje popis léčby, která byla při nakažených lidech praktikována. Jak jsem popisovala v kapitole, existovalo několik způsobů, dost často velmi kuriózních, jak příznaky moru léčit. Všichni z korespondentů, které zmiňuji, měli ve zvyku posílat v případech nemocí svým blízkým rady, jak se pokusit danou nemoc vyléčit. V případě moru nikdo z nich žádné rady pro vyléčení nákazy neposílal. Dokonce ani Karel starší ze Žerotína, u kterého je to nejvíce pravděpodobné. Ten se sice nikdy přímo morem nenakazil, ale

---

²²⁴ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl.* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 266.

²²⁵ BOROVSÁ, Hana. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova.* Brno: Masarykova univerzita, 2013, str.207.

²²⁶ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl.* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 250.

nicméně několikrát se i s rodinou ocitl v jeho přímém ohrožení. Žerotín studoval odbornou literaturu a s lékaři konzultoval různé problémy, takže získal poměrně rozsáhlé medicínské znalosti. Doporučoval lékaře svým známým, radil jim, kde získat potřebné medikamenty.²²⁷ Pouze v případě nakažení morovou epidemií mlčí i natolik erudovaný aristokrat.

---

²²⁷ KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, s. 183-199, str. 184.

SMRT DĚTÍ

Vztah rodičů a dětí došel v průběhu historického vývoje značného posunu. Když v roce 1960 otevřel nové téma „dějiny dětství“ Phillipe Aries, tvrdil, že dětství bylo ve středověku nedůležitou a krátkou částí života. Jakmile se naučilo dítě chodit a mluvit, okamžitě bylo integrováno do světa dospělých.²²⁸ Tento stav se začal postupně proměňovat až v 16. nebo 17. století, a to hlavně od vyšších společenských tříd. Díky vzdělání a výchově dětí bylo odkryto dětství jako svébytná fáze, odstup mezi dětstvím a dospělostí se neustále zvětšoval.²²⁹ Po této knize následovalo mnoho monografií, které určitým způsobem na Ariesovy teze reagovaly. Jedna skupina historiků se ohradila právě proti názoru, že ve středověku panovala lhostejnost rodičů vůči dětem a že dětství téměř neexistovalo. Mnohohrstevným výzkumem pramenné základny se podařilo dokázat, že už hluboko ve středověku existoval dětský svět, který se skládal z různých aspektů života. A zejména také z různých přístupů k této fázi života ve středověku.²³⁰ Záhy se potvrdilo, že dětství nezačalo být vnímáno až v raném novověku, ale již v pozdním středověku bylo chápáno jako bohatě – duševními i tělesnými vlastnostmi – rozčleněná fáze vývoje nedospělých jedinců.²³¹

Co se ale týče středověké teologické a filozofické literatury, ta o dětství téměř zcela mlčí. Bylo to zapříčiněno zřejmě zejména tím, že Kristovo dětství bylo také z hlediska dějin spásy nedůležitou fází jeho pozemského života. V případě, že byl Kristus zpodobněn na obrazech jako dítě, přejímal chování dospělých lidí – jeho gesta nejsou gesty dítěte. Toto vnímání a zpodobňování dětí, jakožto malých dospělých, se začalo postupně měnit až ve 14. a 15. století, kdy přišla desakralizace malířských témat a děti začaly být zpodobňovány v hrajícím si kroužku, ve školách a podobně.²³²

Co se týče rodinné péče, dalo by se říci, že byla limitována těžkými životními podmínkami. Na druhou stranu byly děti pro raně novověké rodiče ohromně významnou složkou rodiny. Protože co bylo důležitější, než zajištění pokračování rodu a jeho tradice? Nositeli tohoto úkolu byli právě potomci. Historikové si povšimli, že zvláště koncem 16. století a na prahu 17. století umírali v Čechách i na Moravě

---

²²⁸ NODL, M. *Dětství v předmoderní době*, In: Souvislosti, revue pro křesťanství a kulturu, 4/1996, str. 7.

²²⁹ Tamtéž, str. 8.

²³⁰ Tamtéž, str. 9.

²³¹ Tamtéž, str. 10.

²³² Tamtéž, str. 12.

poslední mužští představitelé mnoha starobyklých šlechtických rodů a nezanechali po sobě žádného pokračovatele. Vymření rodu se stávalo neodvratnou hrozbou.²³³

A právě v případě zajišťování potomstva se velmi často setkáváme se smrtí. Samotný porod byl totiž stále ještě velmi rizikovou událostí, a to jak pro rodičku, tak pro samotné dítě. Pramenů pro výzkum porodů máme v dnešní době vcelku slušné množství. Jedná se jak o prameny osobní povahy, kde můžeme občas zaznamenat letmé zmínky o porodu, nebo druhou velkou skupinu porodní příručky, které řadíme mezi tzv. preskriptivní nebo naučnou literaturu. Právě v příručkách se často objevují abnormality, které mohou při porodu nastat. Tento postup je ale zcela logický, protože z různých statistik vyplývá, že při porodu umíralo asi 6-7 % těhotných žen.²³⁴ Nad porodem se tedy vznáší strach ze smrti dítěte. Renesanční matky se zřejmě na novorozence dívaly jako na prchavou bytost, jíž mohou věnovat pouze dočasnou, byť silnou lásku. Francouz Chevalier de La Tour Landry (1371) upozorňoval své dcery, aby se z narození dítěte příliš neradovaly a aby je neoslavovaly příliš okázale; mohly by rozhněvat Boha a dítě by mohlo zemřít.²³⁵

Narození dítěte bylo tedy velkou událostí, ale také velkou starostí a problémem. Průměrný počet dětí v jednom manželství byl totiž sice 7-8 dětí, ale z tohoto počtu zpravidla polovina zemřela.²³⁶ V rodičích se tedy musely mísit pocity štěstí z nového potomka, ale také strachu, že o něj přijde. Proto je jisté, že vztah rodičů k dětem byl postavený ve zcela jiné rovině, než je tomu dnes. Nejvýstižněji jej charakterizuje záznam ze 17. století, který se objevil v knize Philippa Ariése a pochází ze spisku Tlachy šestinedělky: „*Než dorostou natolik, aby tě trápily, ztratíš jich polovinu a možná že i všechny.*“²³⁷ Právě z důvodu vysoké úmrtnosti bylo pro raně novověké ženy mateřství povoláním i životním naplněním. Život žen v dospělosti (ve většině společenských vrstev asi od 25 let, mezi elitou od dospívání), byl cyklem porodů, péče o dítě a dalších porodů.²³⁸

V předindustriální Evropě bylo narození výlučnou záležitostí ženské komunity

---

²³³ BŮŽEK, Václav. *Věk urozených: šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002, str. 60.

²³⁴ MARKOVÁ, R. *Porodní příručky jako pramen poznání těhotenství a porodu v raném novověku*. In: *Šlechtic mezi realitou a normou* [online]. Univerzita Palackého v Olomouci, 2010. Dostupné na [www: http://www.historie.upol.cz/esf/downloads/markova.pdf](http://www.historie.upol.cz/esf/downloads/markova.pdf).

²³⁵ GARIN, Eugenio. *Renesanční člověk a jeho svět*, Praha: Vyšehrad, 2003, str. 212.

²³⁶ HORSKÁ, Pavla, et al. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 2010, str. 296.

²³⁷ ARIÉS, Philippe. *Centuries of Childhood. A social history of family life*. Pimlico 1996, str. 15.

²³⁸ GARIN, Eugenio. *Renesanční člověk a jeho svět*, Praha: Vyšehrad, 2003, str. 210.

a bylo doprovázeno celou řadou praktických i magických rituálů, které měly usnadnit porod a které vykonávaly ženy-matky z blízkého okolí rodičky. Z účasti na porodu byli vyloučeny jak neprovdané a sexuálně nezkušené dívky, „panny“, tak muži: ti byli výjimečně přivoláváni tehdy, když bylo potřeba větší fyzické síly nebo zásahu chirurga. Kolem rodičky bylo mnoho žen, aby dodávaly útěchu a povzbuzení. Zaříkávaly a modlily se: vždyť narození znamená jeden z klíčových přechodových rituálů – nebezpečný moment mezi životem a smrtí, jehož úspěšné překonání je bez dobré znalosti „porodnické magie“ takřka nemyslitelné.²³⁹

Příčinou úmrtí dětí byly různé epidemie, infekční nemoci, špatné hygienické a stravovací podmínky. Často za jejich smrt mohly kojné, k nimž posílaly šlechtičny své děti hned po porodu. Kojné někdy zacházely s dítětem svěřeným do jejich péče tak krutě, že to dítě nepřežilo. Ale stejně s ním zacházeli někdy i vlastní rodiče. Nebylo dosud století, jež by nepoznalo zabíjení nemluvňat. Pro tento čin neexistoval jednotný výraz. Za český termín lze považovat často užívaný termín *dítkovražda*. Ten nahradila až později v napoleonské Francii latinský název *infanticide*. Až do středověku byla společnost k takovým činům benevolentní, protože je brala jako regulování reprodukce a plodnosti. Ještě v Čechách se ve 14. století řešila otázka, má-li být infanticidum spáchané vlastní matkou stíháno či nikoli.²⁴⁰

Doba po tridentském koncilu, v níž hraje velmi významnou roli spása duše, zřejmě ovlivnila i první jasně definované zákony týkající se vraždy novorozeněte matkou. Ta je podle nich za tento čin odsouzena k trestu smrti ve ztížené formě. Nejtypičtější trestem bylo zahrabání zaživa a následné probodení kulem. V českých zemích se takový trest změnil v humánnější stětí až josefínským zákoníkem roku 1708.²⁴¹

I přes takové případy vraždících matek dominovaly ženy, které ke svému dítěti měly citové pouto a milovaly a pečovaly o něj s mateřskou láskou. A každé úmrtí svého potomka snášely jen velmi těžce. Velmi významným pramenem, který zaznamenává ztrátu potomků z pohledu matky, jsou *Rodinné paměti*²⁴² Alžběty Lidmily z Lisova. Rodinné paměti měly stejnou funkci, jako všechny ostatní zápisy pro paměť. Můžeme zde tedy najít zápisy o narozeních, úmrtích a jiných významných

---

²³⁹ TINKOVÁ, D. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010, str. 102.

²⁴⁰ TINKOVÁ, D. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha: Argo, 2004, str. 313.

²⁴¹ Tamtéž, 314-315.

²⁴² RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002.

událostech v rodině. Tyto záznamy mohly často sloužit jako podklad pro případné sloužení zádušní mše či jiné náboženské úkony.²⁴³ Vzhledem k faktu, že v pamětech Alžběty Lidmily je mnoho zajímavých informací, které se týkají úmrtí dětí, bude v kapitole tento pramen dominovat nad ostatními, které zde budou pouze doplňující.

„*V tyto knize je zaznamenáno, kdy jsem já Alžběta Lidmila Tenglagnovna veselí měla s ur[oze]ným panem panem Rudolfem Adamem svobodným pánem z Lysau a na Novým Stránově.*“²⁴⁴ Pro mladou kněžnu jistě velmi významná událost jejího života, díky níž se z dívky stávala žena. Po takovém „veselí“ obvykle přicházel počátek nejdůležitější části ženského života. Tělesné spojení manželů bylo vnímáno jako nezbytné dovršení největšího záměru přírody.²⁴⁵ Okamžitě po prvním společném ulehnutí nastalo očekávání prvních známek těhotenství a příchodu potomka na svět. Zajištění potomstva byl nejvznešenější úkol manželů.²⁴⁶ Narození dítěte znamenalo naplnění sňatku. Být plodný, tzv. mít děti, bylo doslova nezbytné k tomu, aby člověk – ať muž či žena – mohl požívat plné úcty a všech práv. Bezdětnost byla bez výjimky považována za boží trest, kterým byl člověk stižen za předchozí hříchy. Mít děti bylo nejen samozřejmostí, ale také záměrem.²⁴⁷

Ačkoli se jednalo o významnou a radostnou událost, jak už jsem psala výše, rodit děti je jak výsadou, tak i břemenem ženy, protože při každém kroku se ocitá na prahu smrti. Alžběta o období svých těhotenství mluví v tomto smyslu: „...*počala jsem stonati k porodu.*“²⁴⁸ Těhotenské stavy tedy popisuje, jako stonání, což nás odkazuje k nemoci. A jak už víme, „*nemoc jest první posel smrti. A jak mi posavad zdraví sloužilo/nyní s nemocí se seznámím.*“²⁴⁹ To opět potvrzuje fakt, že při porodu se ženy ocitaly v těsné blízkosti smrti. Tak praví i jedno francouzské přísloví: „*Těhotná žena je jednou nohou v hrobě.*“²⁵⁰ Přežití porodu bylo většinou bráno jako Boží dar.²⁵¹ Smrt při porodu mohla být vnímána jako časná a nevyhnutelná, vždy přítomná. Uvědomovaly si to nejen ženy samé, ale i jejich okolí. Pokud procházíme mravokárné

---

²⁴³ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 12.

²⁴⁴ Tamtéž, str. 73.

²⁴⁵ TINKOVÁ, D. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010, str. 38.

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 84.

²⁴⁸ Tamtéž, str. 77.

²⁴⁹ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

²⁵⁰ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 47.

²⁵¹ DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 84.

spisy raného novověku vidíme, že důraz na přípravu k smrti je u těhotných žen zvláště patrný.²⁵² Proto také těhotenství nebylo popisováno, jako požehnaný stav, jak jej máme v oblibě jmenovat dnes. I příručky pro porodní báby popisují mnoho druhů nemocí, s nimiž žena může přijít do styku a rady, jak mají v jednotlivých případech porodní báby postupovat²⁵³. Tento dlouhý seznam aspektů, které mohou ženu ohrozit, jsou jasným ukazatelem na nebezpečí těhotenství a porodů.

Ve chvíli, kdy se zdálo, že žena porod přežije, přišla druhá starost – o život dítěte. Smrt dítěte okamžitě po porodu ohrozila jeho spásu. Zvláště co se katolických rodin, z jaké pocházela Alžběta Lidmila, týkalo. V případě, kdy se zdálo, že dítě okamžitě po porodu zemře, prováděly se křty z nouze, který mohly vykonávat jak laici, tak porodní báby. Jeden takový popisuje také sama Lidmila léta páně 1674, ačkoli v tomto případě dítě křtil církevní hodnostář: „...*děťátko na svět nejmíně živo býti nebylo při dítěti znát, až velkého milosrdenství Božího po velkém chvíli se skřísilo tak, že můj nejmilejší pán strachy hned patera vzal, který u nás přisluhuje, jménem Sebastian Hagen, convertualis z Karmele, kterej jen sprostou vodou dítě, nejsouc ani omytý, pokřtil, a jméno Wentzel při křtu svatým dal.*“²⁵⁴ V tomto případě to bylo velmi pohotové a správné řešení, protože podle následujících slov právě narozené dítě opravdu okamžitě zemřelo: „*To holátko ale dyckny hekal a stonalo, držíce ho vnitřně psotník a dvakrát ho napadnout dyckny se zas skřísil, potřetí ale ho nepustil až skonol.*“²⁵⁵ Zatímco smrt nepokřtěného dítěte byla považována za obrovskou tragédii, hlavně pro dítě samé, úmrtí pokřtěného novorozence nebylo vnímáno a prožíváno s takovou bolestí a zármutkem. Aby se dítě, které bylo institucí křtu zbaveno prvotního hříchu, vyhnulo věčnému zatracení, objevily se dokonce tzv. svatyně pro opožděný křest, v nichž se nešťastní rodiče snažili pokřtít dítě i po jeho smrti.²⁵⁶ Porodní báby proto z důvodu nouzového křtu nosily při sobě stříkačku, aby bylo možno pokřtít dítě ještě *in utero*. Tehdy byla ceremonie zkrácena na několik slov. Důležité bylo, aby se voda dotkla dítěte. Současně se bábám zakazovalo pochovávat novorozeňata bez vědomí faráře. Morální bezúhonnost, katolické vyznání a znalost křestního rituálu

---

²⁵² DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 47.

²⁵³ RATAJOVÁ, J.-STORCHOVÁ, L. *Děti roditi jest božské ovoce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha: Scriptorium, 2013.

²⁵⁴ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 117.

²⁵⁵ Tamtéž, str. 117.

²⁵⁶ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 145.

se tak staly při volbě vhodné porodní báby hlavním měřítkem. Porodnické znalosti se tímto dostávaly až na druhé místo. Jak už jsme mnohokrát mohli vidět, život věčný vždy převážil nad životem zdejším.²⁵⁷

Katolíci věřili, že nepokřtěným dětem bylo navždy odepřeno místo v Ráji. Pro ně určil Bůh místo zvané *limbus puerorum* (zvaný také zdrobněle *limbulus*). Tomáš Akvinský učil, že následkem dědičného hříchu byl v *limbus puerorum* nutný věčný trest. Ten tkví zejména v tom, že duše nemohou nikdy zřít Boha. Ale od pekla a očistce se odlišuje toto místo tím, že duše zde nic nebolí.²⁵⁸

Přesný popis dětského očistce podala svatá Františka Římská. Duše nekřtěných dětí jsou zde podle ní těsně vedle sebe a mají dlaně položené na očích. Nemají tedy nic jiného než temnotu. Tenhle limbus byl rozdělen do tří částí: nahoře byly křesťanské děti, pod nimi byly děti židovské, a ještě pod nimi, v nejhustší temnotě, byly duše dětí kmotřů, mnichů, jeptišek a kněží.²⁵⁹

Péče o kojence se lišila podle společenského rozvrstvení. V případě šlechtické skupiny dostávaly děti mnohem více pozornosti a péče než děti slabších sociálních vrstev. V případě šlechty bylo obvyklé, že narozené dítě mělo svou vlastní kojnou a chůvu, které pečovaly o blaho dětí a zajišťovaly jejich bezpečí. Ovšem ne vždy se to zcela povedlo: „*Josef jsouce stáří asi něco přes rok, chůva jeho z nepozoru odstoupíc od něho, když v sesličce vysoký, vyšší než stůl, seděl [přípisek], po hlavičce na zem upad, chůva s bázní to zatajila, až dítě na smrt stonic v cíli leželo studeným. Potom těžkým duchem přivřenýma očima, tak že barvíř s instrumenty majíc ho po smrti otevřít jen čekal, kdy dítě pustí duši.*“²⁶⁰ Jako by se Bůh snažil vytrhnout jí děti ze života jakýmkoli možným způsobem. Dával jí náročné zkoušky, v nichž měla prokázat, jak hluboká je její víra. V tomto případě Alžběta dokázala, jak zarytá její víra opravdu je a dostalo se jí odměny od Panny Marie v podobě záchrany dítěte: „*V tom já ztrápená máteř z velký žalosti, nevědouc se kam obrátit, vzala jsem dítě umírající, což mě jiní prosili, abych dítě z poslední hodinky nevyrážela, já přece ho vezmouc a položila jsem ho na voltář můj, před obraz pasovský Panny Marie, tej milosrdnej Královně nebeský ho odevzdávajíc a prosíc, aby ona ho svýmu synáčkovi obětovala a, je-li Bůh ke cti a jeho duši spasení, k zdraví mu pomohla. V tom okamžení dítě se hejbajíc, ručičky*

²⁵⁷ TINKOVÁ, D. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010, str. 106.

²⁵⁸ DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha: Vyšehrad 2004, str. 86-87.

²⁵⁹ Tamtéž, str. 88.

²⁶⁰ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 90.

podávajíc volal mamu papu, já ho na ruce zdravýho z voltáříčku zdvihla.“²⁶¹ Není to první, ani poslední případ, kdy se Alžběta, jako matka, obrací ve svých prosbách na matku nebeskou, Pannu Marii. V druhém případě nešlo o záchranu a spasení jejich dětí, ale o otce. Přesto stále mluvila k Panně Marii, jakožto matka k matce: „...a asi v půl devátý večír nepochybně Královna nebeská svýho dyckny věrnýho služebníka na svůj den k svý slavnosti jeho milou duši svýmu synáčku obětovala, jsouc ten den jeho skončení, když nás všech vykoupení se stalo, totiž na den Zvěstování Panny Marie, ten den v pátek, když náš Spasitel pro nás umřel, skončil nám s tělesným velkým zármutkem, ale s duchovním velkým potěšením.“ Jelikož byla ženou, která v průběhu svého života ztratila značný počet svých dětí, dokázala pochopit záměry jiné matky, i když šlo o matku nebeskou. Ta také musela sledovat smrt svého dítěte a nyní mu chtěla, v den památky jeho smrti, obětovat jednu pozemskou duši. Pro Alžbětu to musela být určitým způsobem útěcha, protože pokud si opravdu Marie vyvolila pro tento účel duši jejího otce, znamenalo to, že jeho duše byla čistá a on spatří tvář Všemohoucího a nebude trpět dlouhá léta v očišcových mukách.

Velebení Boha nebo Panny Marie proniká všemi zápisy, které Lidmila do paměti vložila. Ačkoli mnohokrát přišla o děti a trpěla žalem, nikdy se v jejích spisech neobjevuje hněv či zloba na nespravedlivé boží počínání. Můžeme zde najít pouze mnoho smutku ze ztráty potomků. Smrt dítěte zajisté byla, při roli, jež byla ženě ve šlechtické rodině předkládána, také šlechtickou pocíťována jako osobní selhání a nenaplnění očekávání manžela i blízkého okolí.²⁶² A čím starší dítě bylo a čím později umřelo, tím větší smutek zavládl. Do takových dětí bylo už investováno příliš mnoho lásky, energie i pozemských statků.²⁶³ Proto také v Lidmiliných pamětech objevíme časté fráze typu: „*Já strápená a zarmoucená mateř v největší žalosti postavena jsouce připojíc mou žalost k bolestné matičce boží...*“²⁶⁴ I zde můžeme opět vidět odkaz a srovnání jejího žalu s žalem, jenž zakusila Panna Marie při ztrátě svého syna. Alžběta si protrpěla stejné zkoušky a svůj smutek spojuje se smutkem Nebeské matky. Zároveň si v jiných případech svůj žal přičítá lidské křehkosti: „*Ačkoli tu největší žalost z křehkosti lidský majíc...*“²⁶⁵ Chápe, že její děti byly vyvolené, aby opustily předčasně

---

²⁶¹ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 90.

²⁶² KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 148.

²⁶³ Tamtéž, str. 147.

²⁶⁴ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 85.

²⁶⁵ Tamtéž, str. 79.

tento svět a že je to vůle boží, že se tak stalo. Přesto se nedokáže ubránit žalu, který na ni dopadl, protože je pouze obyčejným člověkem. Následně ale vždy připojuje oslavu božího rozhodnutí: „*vůli mou s vůlí boží srovnajíc, velebím Boha.*“²⁶⁶ Zde můžeme vidět dilema křesťanských matek, se kterým se musely při ztrátě dětí potýkat. Smrt jejich potomka jim přinesla do srdce obrovský zármutek a snažily se najít vysvětlení, proč se toto příkoří děje. Alžběta pro to měla vysvětlení plné útěšných slov, díky kterým měla naději, že její děti jsou jistě v Království nebeském, a ještě zde plní službu pro své rodiče: „*Bůh všemohoucí pomoz nám rodičům s tím andělíčkem i s druhýma, kterýchž již šest v nebi máme, se s nima radovali, oni aby nám vyprosili od Boha milost a pomoc zde časně, ve všem šťastnou smrt a království věčné.*“²⁶⁷ Její mrtvé děti jsou už nyní nebeští andělíčkové, kteří prosí za duši svých rodičů, díky čemuž napomáhají očištění jejích hříchů a brzkého shledání se svými potomky. Další útěchu můžeme sledovat v použití typického označení pozemského života: „*Teresiji Ludmilu Maxmiliánu dne 7. marti v nadepsaném létu Pán Bůh všemohoucí z tohoto bídného a plačtivého oudolí*“²⁶⁸. Spojení „*plačtivé oudolí*“ zcela vystihuje strasti tohoto světa, kde na člověka přichází pouze neštěstí a nástrahy v podobě hříchů. Světa, v němž nikdo nemůže pohlédnout do tváře Pána Boha a radovat se z jeho boží přítomnosti. Toto označení je zcela běžné pro tehdejší dobu, objevuje se v příručkách dobrého umírání, v kázáních a jak můžeme sledovat, přejímají jej lidé také do osobních záznamů. Za popisem tohoto bídného světa následovala chvála Království nebeského, kam se mrtví dostali. Stejně tak to bylo i v případě Alžběty, která věřila, že Bůh povolal její děti do svých řad vyvolených andělů, kteří se těší z jeho přítomnosti. Toto vědomí muselo být pro matku, která prožívala hlubokou ztrátu, velmi uklidňující. A s čím se nedokázala smířit ona sama, prosila Pána Boha, „*aby mateřskou žalost ode mě odnítil a sám potěšitelem mým býti ráčil. Pro netrpělivost mou z křehkosti lidský na mě se nehneval*“²⁶⁹. Zde naznačuje, že ví, že vše se děje z vůle boží, proti které by se neměl nikdo vzpírat a nikdo na ni naříkat. Tím, že Alžběta Lidmila trpí pro smrt svých dětí, mohlo by se zdát, že nepřijímá vůli Boha. Proto se před ním ospravedlňuje mateřskou žalostí a lidskou křehkostí. Alžběta byla podrobena během svého života takovým těžkým zkouškám celkem devětkrát. Tolikrát jí odebral Pán Bůh potomky a učinil

---

²⁶⁶ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 79.

²⁶⁷ Tamtéž, str. 109.

²⁶⁸ Tamtéž, str. 85.

²⁶⁹ Tamtéž, str. 85.

z nich andělské děti: „*dajíc hrobový kámen zdvihnout, na mý nejmilejší mrtvý děti se dívala, majíce vás již devět dítek před trůnem božím, prosím vás mí nejmilejší děti, proště a pamatujte na vaši věrnou mateř, vyprošte mi zde časně i tam věčný [!] milost Boží skrz tu lásku a těžkost, kterou jsem s vámi při narození i při smrti jměla. Připravte mi i vašemu věrnému otci, bratřím i sestřám místo, abychme se v nebi s Bohem a s vámi radovali*“.²⁷⁰

Péče o kojence a výchova malých dětí byla sice tradičním úkolem ženy, ale ani otec nestál úplně stranou a jeho vztah k dětem nebyl tak lhostejný, jak se dlouho předpokládalo. Stojí za pozornost, že mnozí otcové nelitovali při onemocnění svých dětí peněz na lékaře, nebo se dávali na pouť, aby si vyprosili pomoc, skládali sliby a darovali církvi i značné obnosy.²⁷¹ Tak se choval i Karel starší ze Žerotína v případě nemoci své dcery Bohunky. Karel byl muž, který se velmi zajímal o zdraví svých blízkých. A se stejným zájmem se jim snažil pomáhat v období nemocí. Mezi lékaři měl četné přátele, a proto když jeho dcera onemocněla, doporučil jí olomouckého doktora Jana Jakuba Vadeborna. Lékař, který se o Bohunku doposud staral, zřejmě v léčbě neuspěl, a tak Karel hledal v řadách svých známých, jejichž lékařským schopnostem zcela důvěřoval. Ani tato aktivita nebyla nic platná a Bohunka ze Žerotína zemřela tři dny po příjezdu Vadeborna na Drnholec 7. dubna 1636.²⁷² Ze smrti svých dětí byli otcové často zarmouceni stejnou mírou, jako matky. A nešlo jen o smrt synů, jakožto pokračovatelů rodu, u nichž by bylo neštěstí ze ztráty na tehdejší poměry pochopitelné. Otcové často trpěli nad ztrátou svých dcer hlubokým žalem. Dokonce samotný známý reformátor Martin Luther píše o smrti své dcery následující řádky: „*Je neuvěřitelné, jak ztrápené, takřka ženské srdce mi po ní zůstalo, tak mnou její smrt otrásla. Nikdy dřív jsem si nemyslel, že otcovské srdce by kvůli dětem mohlo tak změkhnout.*“²⁷³ Velmi zajímavá je zde formulace „*ztrápené, takřka ženské srdce*“. Což je jasný odkaz na skutečnost, že zármutek a slzy nad ztrátou dětí jsou v tehdejší společnosti očekávány a chápány hlavně u žen. V případě mužů byl velký žal a prázdnota po smrti dítěte překvapující, dokonce i pro ně samotné. Podobně utěšující

---

²⁷⁰ RATAJOVÁ, J. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 121-122.

²⁷¹ DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 100.

²⁷² KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, str. 186.

²⁷³ BEUTEL, A. *Martin Luther an Freunde und an die Familie*, 1987, str. 39; podle: DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 101.

věty nad ztrátou syna, jako měla Alžběta Lidmila, používá ve svém dopise také Augustin Güntzer z Alsaska v roce 1629: „*Dne 27. dubna tohoto roku v noci si Všemohoucí Bůh vzal k sobě z tohoto světa mého synka Augustina ve věku jednoho roku a tři týdnů, jenž řadu týdnů dýchal už pouze s velkou námahou, a nakonec zemřel v křečích, poté co mne před svým koncem ještě třikrát volal. Nyní děkuji Bohu, že dítěti ukrátil jeho dlouhá muka, vysvobodil ho z tohoto světa plného hříchů, strachu a bídy a povolal ho k sobě do života věčného. Loučil jsem se s ním sice s velkou bolestí, ale Pán mi ho dal a zase vzal. Kéž mu ve dnech posledního soudu dopřeje radostného vzkříšení. Amen.*“²⁷⁴ Opět se ztrápený otec snaží utěšit formulacemi „vysvobodil ho ze světa plného bídy“ a nyní už je jeho synek v Království věčném, po boku Pána Boha a těší se z jeho přítomnosti. Nemusí už více snášet strasti a smutky pozemského života. Smrt mu tedy přinesla pouze úlevu a radost.

Dopisy Zuzany Černínové nám dokládají, že ani v pozdějším věku, kdy děti matkám vyrostou a odjedou z domova, nezmizí z jejich srdcí strach o potomka. Na základě toho, co jsme se dozvěděli, můžeme soudit, že je naopak ještě větší než v nižším věku. V jednom z jejích dopisů je názorně ukázáno, jaký měly na posluchače dopad mše za mrtvého. Tyto mše se sloužily proto, aby lidé, kteří zůstali na tomto světě, mohli nějakým způsobem sloužit svým mrtvým blízkým. Součástí kázání byl také zidealizovaný životopis mrtvého. A hlavně ten zapůsobil v roce 1649 na Zuzanu Černínovou: „*Patr Brázda kázání při těch rekvijích činil, a co jest o něm povídal, jak jest své paní máteři poslušen byl, to se všeckno, mý přenejmilejší dítě, při Tobě až posavád vždyckny nacházelo a nachází a bůh ví, že je mnoho slov pravil těch, který k svý nejmilejší paní máteři mluvíval, co Ty ke mně kolikráte si mluvil, pokaždý sem se rozplakala a pána boha prosila, aby Tě ráčil pozdraviti a ode všeho zlého nešťastného chrániti a dáti mně to bohdá ve štěstí, ve zdraví uhlídati.*“²⁷⁵ Výrazná ukázka toho, jakými mnoha aspekty mohla kázání na posluchače působit. Když nechají truchlící sloužit mše za své mrtvé, pomáhají jeho duši, aby došla spáse.²⁷⁶ Ostatní, kteří se mše účastní, mohou mrtvému přispět na onom světě svou modlitbou. Kázání, která byla pronášena na takových rekvijích, měla na posluchače působit z několika různých

---

²⁷⁴ Augustin Guntzers merkwürdige Lebensgeschichte. Ein Kulturbild aus dem Jahrhundert des 30jährigen Krieges. Erzählt von ihm selbst, 1916; podle DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 106.

²⁷⁵ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 163.

²⁷⁶ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 9.

důvodů. Připomínala jim jejich vlastní smrtelnost a nabádala je k tomu, aby byli kdykoli připravení na svou hodinu smrti. Důležitým úkolem pohřebních kázání bylo také věroučné poučení posluchačů.²⁷⁷ A třetím, neméně důležitým úkolem pohřebních kázání byla reprezentace zemřelého a uchování jeho památky.

Každý z nich si v nich našel kus svého života. Zuzana mohla, jakožto milující matka, vzpomenout na své vzdálené dítě, o kterém dostávala jen kusé zprávy z dopisů. Ve chvíli působení mše na její vzpomínky, mohl snadno proniknout do její duše strach o zdraví potomka. Zvláště když naslouchala kázání za mrtvého, jehož chování se tak podobalo chování Humprechta Černína. Představitost je nevyzpytatelná, proto mohla do mysli Zuzany proniknout na základě takového poslechu představa, že by jednou mohla sedět na pohřbu svého milovaného syna. Proto náruživě posílala modlitby k Bohu, aby jejího chlapce ochránil před nemocí a smrtí. Kromě jiného to také dokazovalo řečnický um kazatele Brázdy, který kázání pronášel a Zuzanino pozorné naslouchání jeho slovu: „*Ačkoli pravím, jsou ohnivě/ a náramně zápalčivé věci Božské; nicméně však, jestli se jen běžně/ povrchně a nedbale čtou neb slyší: jestli se do srdce nepouštějí/ nerozjímají, neuvažují, žádné horlivosti/ žádného užitku a prospěchu nepůsobí.*“²⁷⁸

Silné pouto mezi matkou a dítětem dokládá také opačná událost – když zemře matka. Každé dítě potřebuje v průběhu svého dětského života poznat mateřskou lásku a cit. Ne všem dětem v raném novověku se tohoto luxusu dostalo. Velmi zde záleželo hlavně na sociálních podmínkách, ve kterých se narodili. V aristokratických vrstvách se dítěti dostávalo více pozornosti, protože zde na to byl čas. Druhým důležitým prvkem, jenž určoval míru zájmu o dítě, bylo pořadí, ve kterém se potomek narodil a jakého byl pohlaví. Narození prvního dítěte obvykle, zvláště v případě mužských potomků, přinášelo velkou radost a slávu. S dalšími dětmi už přicházelo stále více starostí s péčí o ně, a tak řada dětí mohla být v ledasčem upozadována. Jednu věc ale potřebovali všichni ve stejné míře – právě mateřskou lásku. A lidé si této potřeby byli dobře vědomi, protože v rožmberských letopisech se objevuje po smrti paní purkrabové v roce 1557 takový zápis: „*Pan purkrabě nejvyšší velmi srdnatě žalostil*

---

²⁷⁷ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 37.

²⁷⁸ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjwánj a Duchownjmu potěssenj*, wtyssstěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Geżjssowa, u S. Klimenta, 1675.

pro smrt její, protože s sedmi dítkami maličkými, z nichž nejstarší dvanáct let bylo, osiřel. Kteráž ona ne jako macecha, ale jako pravá máti milovala a je opatrovala.“²⁷⁹ Zmínka o tom, že se ke svým nevlastním dětem tato žena chovala jako ke svým vlastním dokazuje, že vyjadřování mateřské lásky a starosti o dítě ze strany matky, bylo jak pro děti, tak pro okolí důležité. Také náhrobní nápis Kateřiny Rožmberské ukazuje, že smrt matky bylo bráno jako velké neštěstí, protože dítě muselo vyrůstat bez ní: „*Mrtvé zrozené dítě již zůstane bez vaší lásky-duše kéž spojí se v nebi za svitu třpytivých hvězd.*“²⁸⁰ A stejně tak, jako Alžběta Lidmila hledala útěchu v tom, že její potomci budou čekat jako boží andělíčkové na své rodiče u Pána Boha, tak i v tomto případě se jednou obě duše – matky i dítěte, zase v hvězdném nebi spojí. Můžeme tedy sledovat, že lidé hledali v obou případech útěchu v tom, že smrt přinese jednou opětovné znovushledání.

---

²⁷⁹ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 17.

²⁸⁰ Tamtéž, str. 170.

POSLEDNÍ VĚCI ČLOVĚKA

V předchozích kapitolách jsme se dozvěděli, jak lidé reagovali na situace, ve kterých se ocitli v blízkosti smrti. Viděli jsme, jak přijímali různá onemocnění a jakým způsobem se smiřovali se smrtí svých dětí. V následující kapitole rozeberu různá témata pojící se s posledními věcmi člověka. Zaměřím se na to, jakým způsobem lidé vnímali smrt a zda se v pramenech osobní povahy objevují zmínky o tom, že by z ní měli strach. Pokusím se také vyřešit problém, jestli se šlechtici připravovali na smrt v průběhu svého života a jestli ve chvíli své poslední hodinky dodržovali dobovou normu nastolenou příručkami dobrého umírání. Zda měli tou dobou už sepsanu poslední vůli, aby se mohli zaměřovat pouze na modlitby za spásu nebo jestli se našel někdo, kdo testament nenapsal vůbec. Chci zjistit, jak se projevíly konfesní rozdíly při umírání. A v neposlední řadě také, jak byla vnímána předsmrtná znamení dobovou společností. Na všechny otázky se pokusím najít odpovědi opět ve výpovědích, které zapsali jednotliví šlechtici a šlechtičny do pramenů osobní povahy. A následně tyto poznatky porovnáám s dobovými normami.

STRACH ZE SMRTI

Vědomí vlastní smrti, tedy vědomí konečnosti, nás odlišuje od zvířat.²⁸¹ V 16. a 17. století bylo toto vědomí posilňováno všudypřítomnou smrtí v podobě epidemií, hladomorů či válek a podporováno všemi druhy umění. Na obrazech byla stále častěji a děsivěji zobrazována pekelná či očišcová muka, která čekala na hříšníky a Království nebeské, v němž končily spasené duše. Také proto se rozvinulo *Ars morendi*, neboli umění umírat. Aby se tomuto umění člověk naučil, musel se mu věnovat v průběhu celého života. Pro správný příklad, jak by měla vypadat celoživotní příprava na dobrou smrt, vznikaly příručky dobrého umírání. Několik příruček domácí provenience vzniklo jako pohřební kázání, které bylo později přepracováno a rozšířeno do knižní podoby.²⁸² Tyto manuály pro dobré umírání byly nalezeny mezi knihami vlastněnými měšťany na Novém Městě pražském.²⁸³ Tento fakt můžeme brát jako doklad toho, že lidé se na svou vlastní smrt vážně snažili připravit. Jenže taková

---

²⁸¹ ŠIKLOVÁ, J. *Výhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013, str. 11.

²⁸² PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 191.

²⁸³ Tamtéž, str. 191.

příprava na smrt je velmi složitá v jedné konkrétní věci. Smrt přijde vždy jen jednou. A to, jak se ve svých posledních chvílích na smrtelném loži budeme chovat, si nikdy nemůžeme předem nacvičit.

Přesto příručky dobrého umírání poskytují různé rady, jak se na smrtelnou postel může člověk připravit i za svého života. V knížce *Herolt smrti*²⁸⁴ psané Jeremiasem Drechselem, zpovědníkem vévody Maxmiliána I. Bavorského, autor předkládá několik příběhů, které takovou přípravu zobrazují: „*Karel toho jména pátý... poručil sobě máry přistrojiti: kdekoli jel/ všudy je za sebou, však tajně, voziti dal. Tak pilně Karel o smrti rozjímal/ že každodenně říci mohl: Byl sem živ; a tak každodenně s velikým užitkem z lože vstávám.*“²⁸⁵ A poté následuje příklad další významné autority, která na svou smrt myslela každým dnem a hodinou: „*Biskup Laudenský Benebaldus lůžko měl na způsob hrobu celých sedm let.*“²⁸⁶ Lidé se tím samozřejmě doslovně neřídili a neusínali každý večer v loži, které připomínalo hrob. Spíše šlo o to, aby svou smrt očekávali a nemohla je zastihnout nepřipravené.

Ve chvíli, kdy věděli, že smrt je už na blízku, toužili umírající prodloužit svůj život, byť jen o pár chvil. Ačkoli šlechtici raného novověku byli pevní ve své víře věděli, že smrt přichází z rozhodnutí Boha, přesto se mohly vyskytnout důvody, které zapříčinily, že člověk žádal ještě o další chvíle pobytu na tomto světě. Jednou z příčin, kvůli které se člověk snaží oddálit smrt, je prostý strach. Jak píše Karel starší ze Žerotína svému příteli, šlechtici Richardovi ze Starhemberka, v souvislosti s úmrtím jeho příbuzných: „*Navíc si všimni, že je téměř pravidlem, že když kromě příkoří od lidí dopadne ještě rána boží, byť jako zkouška, bývá horší už pro tu hrůzu, jakou obvykle vyvolává u tolika lidí strach ze smrti a touha po životě.*“²⁸⁷ I tak silně křesťansky založený člověk, jako byl Karel, který ve svých dopisech často ukazuje svou víru, že vše je v rukou Božích a vše se děje pouze s jeho vědomím, v tomto případě uznává, že lidé jsou nedokonalí a může je postihnout strach ze smrti. Zvlášť v případě, kdy se jim dějí příkoří, která by se snad nestihla před jejich smrtí napravit. A zároveň se strach ze smrti může v tomto konkrétním případě spojit se strachem ze ztráty blízké osoby. Tento dopis ale následně pokračuje: „*Truchlil bych nad tebou ještě víc, kdybych se neutěšoval tvou moudrostí a zbožností. Zbožnost Tě naučila*

---

²⁸⁴ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

²⁸⁵ Tamtéž.

²⁸⁶ Tamtéž.

²⁸⁷ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 236.

*trpělivě snášet napravování Otcovo stejně jako jeho laskavost, a moudrost, řekl bych, natolik Tě poučila o nejistotách, v nichž je lidem žít, a o vrtkavosti údělu smrtelného člověka, aby nebylo třeba se obávat, že by Tě to vše mohlo udolat.*²⁸⁸ Zde už se, zase jako obvykle, odkazuje na přítelovu zbožnost, díky které Richard přijme rozhodnutí Nebeského Otce a opět si uvědomí nestálost lidského života, kterou museli mít všichni na paměti. Díky své víře může zároveň „*odrážet smrtonosné šípy osudné pohromy*“²⁸⁹ od své vlastní osoby.

Strach ze smrti, který se pojí s hrůzou ztráty příbuzného, se odráží také v dopisech Elišky Myslíkovny z Chudenic, když nabádá svou matku, aby o své zdraví více pečovala a méně se trápila příkořím, které na ní bylo spácháno, protože by si tím mohla přivodit smrt. V tu chvíli by Eliška „*sobě nevinšovala čtvrt hodiny více živa býti; juž by všecken svět s Vašnosti zahynul.*“²⁹⁰ Strach z toho, že Bůh může kdykoli ukončit život některého z příbuzných, byl v pramenech osobní povahy často viditelný a pochopitelný, vzhledem k všudypřítomnosti smrti v raném novověku. Jistý podíl na tom zřejmě měly také právě příručky dobrého umírání, které nabádaly k tomu, aby si konečnost života všichni lidé uvědomovali.

Dalším faktorem, který mohl posilňovat strach ze smrti, byla osobní zkušenost při procesu těžkého umírání. V této době bylo zcela obvyklé, ba dokonce nutné, aby u postele umírajícího byla společnost několika lidí. Hlavní přítomným byl kněz, po něm lékař a příbuzní, kteří utěšovali a podporovali člověka při jeho posledních chvílích. Velmi často, zejména v případě těžkých a bolestivých nemocí, byly tyto chvíle náročné pro všechny strany: „*Milost kněžna*²⁹¹ *těžce se roznemohla, vězte, že včera, rovně když slunce jmělo zapadnout, Pán Bůh ráčil ji z tohoto světa povolati. Rovně dva dny a dvě noci se těžce trápila, a v kterou hodinu se roznemohla, v tůž i umřela.*“²⁹² Vidět své blízké bojovat a potýkat se se smrtí muselo přinést strach z vlastního konce do duše mnoha lidí. O to důležitější byly v takových chvílích právě příručky dobrého umírání, které člověku přinášely jistou oporu pro smíření se s vlastním koncem: „*Musíš sobě smrt dobře v paměť vzíti, a ustavičně na ni pozor míti, aby se jí, když ten čas přijde, volně poddati mohl.*“²⁹³

---

²⁸⁸ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 236.

²⁸⁹ Tamtéž.

²⁹⁰ DVORSKÝ, F. *Neteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic*. Praha, 1890, str. 66.

²⁹¹ Kněžna Sofia Rožmberská

²⁹² PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 205.

²⁹³ MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami w nichž gest Spasytedlné a welmi potřebné*

NEVYHNUTELNÁ SMRT

Život raně novověkých lidí už od narození směřoval k jedinému cíli – ke smrti. Martin Moller dokonce ve svém Manuale hned na začátku píše: „*že nejlepší věc jest, aneb nikdy se nenaroditi, aneb co nejrychleji zahynouti.*“²⁹⁴ Jak v příručkách, tak v pramenech osobní povahy se často objevuje několik ustálených frází, které popisují lidský život a jeho smrt. V případě smrti je často zaznamenáváno, že daný člověk „*běh života svýho dokonal*“²⁹⁵ nebo v případě manželů žerotínských je popisována jako cíl života: „*hodina a cíl života jeho vezdejšího došel.*“²⁹⁶ Stejně tak hejtman markrabství moravského, Hynek Brtnický z Valdštejna, píše v roce 1586 do dopisu uvědomělé řádky, které se přesně řídí slovy příruček dobrého umírání: „*a běh tohoto smrtešného života to s sebou přináší, že všecko což se narodí, umřítí musí, darmo se nám vůli Boží protiviti, než jako bídní lidé musíme vůli naši s vůli pána Boha srovnati.*“²⁹⁷ Stejná fráze, jakou můžeme objevit v knížkách dobrého umírání, že vše, co se narodí, musí také zemřít. To je vůle Boha a člověk se jí nesmí protivit, musí ji přijmout a srovnat se s ní.

Kromě cíle lidského života, je smrt také přirovnávána ke svíčce, která k ní vždy neodmyslitelně patřila a byla spojována – jak při poslední hodině, tak při pohřbu. A tak, jak zhasíná svíčka, uhasíná také lidský život: „*mdlel a křadl, až ted' v noci před některou hodinou zhasl.*“²⁹⁸ Svíčky byly při procesu umírání velmi důležité, hlavně na smrtelném loži. Světlo svíce bylo jedním z nejdůležitějších prvků, které se objevily při obřadu nad umírajícími. Susan Karant Nunn našla přinejmenším 4 poselství, která hořící svíce mohla nést. Jejich oheň má v první řadě očišťovací schopnosti: na jedné straně očišťují umírajícího, na straně druhé ho chrání před ďábelskými silami, které jsou v místnosti přítomné. Hořící svíce také osvětluje cestu do jiného, nepoznaného světa. To je i důvod, proč svíce stály celý den a celou noc okolo postele umírajícího. Představují také přítomnost Krista v tomto kritickém okamžiku a v neposlední řadě reprezentují lidskou duši. Věřilo se, že okamžik, kdy umírající upustí hořící svíci, je

---

Rozgjmánj, kterakby Człowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřiti měl. Mikulásse Psstrosa, 1608.

²⁹⁴ Tamtéž.

²⁹⁵ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků.* Praha: Svoboda, 1985, str. 54.

²⁹⁶ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl.* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 275.

²⁹⁷ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých,* Praha 2013, str. 235.

²⁹⁸ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína.* Praha: Odeon, 1982, str. 300.

také momentem, kdy duše opouští lidské tělo.²⁹⁹

Pozemský život je nejčastěji v příručkách nazýván slzavým nebo plačtivým údolím nebo pozemskými bídami a jinými názvy s negativním nádechem. Tyto fráze jsou do korespondence přejímány nejčastěji: „*Ale když se tak líbilo pánu Bohu, jakž vás tím způsobem navštíviti, tak i ji z těch zdejších bíd vyprostiti a jich ukrátiti.*“³⁰⁰ Tento dojem z bídného světa ještě umocňovaly negativní události, které se kolem umírajících často děly, jako byly války, epidemie nebo obyčejné starosti tohoto světa. Toho využívají kněží a působí na lidskou fantazii s nejrůznějšími optimistickými popisy posmrtného Ráje: „*že však žádným způsobem nemohli dostatečně vypsati a vypraviti, jaká jest to radost a rozkoš/kerou přeplnění bývají všickni anjelé a spoluměšťané blahoslavení, kteří na podstatu a na tvář božskou nejkrásnější a nejspanilejší hledí a patří: nebo z toho vidění a patření veliká rozkoš a radost pochází.*“³⁰¹ Nebo: „*tak dům nebeský nevypravitedlnou vůní bude naplněn.*“³⁰² Ve chvíli, kdy člověku zkřížily cestu některé z pozemských strastí, jako bylo například vojsko plundrující jejich okolí a životy, jevila se smrt a posmrtný život jako nejlepší možnost bytí, která se člověku dostala: „*Panu Roznhonovi, že jest ho pán Bůh prostředkem smrti z tohoto světa povolati ráčil, sice pro dítky a manželku toho nepřeji, ale když se soudí tito nynější zlí a žalostní časové, v kterých nás pan Bůh postavil, nemůže člověka nic lepšího potkati nad to, koho pán Bůh ráčí z takovejch bíd vytrhnout a k sobě pojíti.*“³⁰³ Přesto jsou tyto fráze v dopisech používány vždy jen jako slova útěchy pro někoho, kdo ztratil blízkou osobu. Sloužily k tomu, aby si pozůstali uvědomili, že mrtvému je nyní v domě Božím lépe než na tomto těžkém světě. Žádný z korespondentů a zapisovatelů nikdy nepoužije touhu po lepším životě po smrti vztahující se ke své osobě. Spíše naopak, když jde přímo o ně, těší se z pozemského života a oddalují odchod na onen svět: „*umra já, umře se mnou všecko, čím bych se*

---

²⁹⁹ KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 127.

³⁰⁰ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 31.

³⁰¹ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křestanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjiwánj a Duchownjmu potěssenj*, wtyisstěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Geżjssowa, u S. Klimenta, 1675.

³⁰² Tamtéž.

³⁰³ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 195.

těšila, což nemám pak rozumu, abych si tak bláznově vedla?“³⁰⁴ Z dopisu Zuzany Černínové jasně číší odhodlání, se kterým se snaží dělat vše proto, aby si pozemského života ještě stihla dostatečně užít. Ačkoli se za života také často setkala s náročnými situacemi, jaké nastávají v období moru nebo války, neobjevují se v její korespondenci náznaky toho, že by se těšila do Ráje. Právě naopak, tento *bídny svět* pro ni není zase tak špatný, aby z něj chtěla odejít do lepších míst. Jednou se to změní, o pár let později, v roce 1653, kdy musí řešit soudní spory: „*a tak často Tě s mejmi těmi soudy zaneprázdnuji, smrti mý se to rovná a již bych sobě rači vinšovala v hrobě ležeti a na tom světě živa nebýti, jak mně to přide těžko v tyto mý sešlosti věku těm soudům přivyknouti.*“³⁰⁵ V tomto případě je to ale spíše stýskání si nad těžkým životem a starostmi, které má, než aby to myslela v tom smyslu, že by byla opravdu raději mrtvá. Je to také z toho důvodu, že už je mnohem starší a uvědomuje si svou tělesnou sešlost a blízkost smrti. Proto už o ní nejspíše uvažuje jinak. Sama užívá přirovnání, které se také často objevuje v modlitebních knížkách: „*Já sem již jako pára na tom bídným světě a s těžkem dlouho živa budu.*“³⁰⁶ Člověk je často v raném novověku přirovnáván k páře, listu, obilnému klasu a jiným rostlinám, ptáku lapenému v kleci, přesýpacím hodinám, bublině apod.: „*člověk jest pokrm červů, pytel nečistoty, posměch všeho, příklad mdloby, posel neštěstí, lodí po vodě prudce běžící, posel mimo jdoucí, pták letící, dým pomíjející, pěna a bublinka.*“³⁰⁷ Stejně, jako praskne bublina a její existence pomine, stejně tak skončí jednou lidský život.

Pokročilý věk si uvědomovala také Polyxena z Lobkovic, která to často zaznamenává také ve svých dopisech, kdy nabádá manžela, aby na cestách nezapomínal „*na svou otrokyni a sešlou stařenu.*“³⁰⁸ Stáří je v jejím pojetí podáváno jako odpudivý stav člověka, který není hoděn jakýchkoli poct. Snad to mělo příčinu mj. v tom, že už v době sňatku Polyxeny a Vojtěcha bylo šlechtičně 43 let, což je zralý věk pro ženu tohoto období. Proto i samotná Polyxena píše v roce 1624 v dopise: „*Můj živote. Zaplat' Vám, Bože, za dopisy, které jste mi napsal, a za to, že se kvůli mně tolik namáháte. Ani si to, má duše, nezasloužím. Vždyť vidím, že se již nehodím na nic jiného*

---

³⁰⁴ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 144.

³⁰⁵ Tamtéž, str. 365

³⁰⁶ Tamtéž, str. 365.

³⁰⁷ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

³⁰⁸ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 538.

než být hostinou pro červy.³⁰⁹ Znovu se zde objevuje názor, že nemůže být hodna manželovy lásky, nezaslouží si ji, protože už je příliš stará. Právě samo uvědomování si skutečnosti, co se stane po smrti s tělesnou schránkou, je také často zobrazováno v modlitebních knížkách, kde se doslovně píše, že tělo bude *potravou pro červy*, tak jak to stojí v Polyxeniných větách.

TESTAMENTY

Jedna z nejdůležitějších věcí pro lidi raného novověku, kterou by měli všichni před smrtí podstoupit, aby umřeli s klidnou duší, bylo sepsání testamentu. Tento akt nebyl jednoduchou, ani levnou záležitostí. Tak, jako každý jiný vklad do zemských desek, byl podmíněn zaplacením určitého poplatku.³¹⁰ Pro vyřízení svých pozemských záležitostí musel tedy každý člověk vyčlenit určitou částku. A stejně tak to bylo i s případnou změnou své poslední vůle. Občas ale nebylo jiného zbylí, jak je tomu v případě Anny z Hradce: „*Muoj milý Pane bratře! jakž jsem v kšaftu svém postavila, aby po smrti mé pět set dáno bylo, kteréž by chudým půjčovány byly; i pro tu škodu, kteráž se jest v mém domě skrze ten oheň stala, ty peníze jsem já roztrhla a na stavení obrátiti musela; a protož s vámi o to zmínku činím, aby po mé smrti o to žádný těžkosti nenesl na svém svědomí, že by tam neměli co dáti.*“³¹¹ Zde byla Anna postavena před rozhodnutí, zda zachová své pohodlí v pozemském světě a nebo spásu na onom světě. Almužny chudým byl jeden z hlavních činů, který snižoval pobyt v očišcovém ohni. Můžeme tedy vidět, že v těžkých životních situacích, kdy člověk ztratil samotnou střechu nad hlavou a musel se vypořádávat s problémy tohoto světa, duchovní problémy šly na nějakou dobu stranou před těmi světskými.

Ačkoli mnohé knížky dobré smrti kladou důraz na to, že shromažďování pozemského majetku nemá být hlavní věcí bytí na tomto světě, protože spása je mnohem důležitější, často na tyto rady lidé nedbali. Mohlo to být z touhy po moci a slávě, ale také to mohlo mít důvod právě v posledním pořízení: „*Léta Páně 1550 v outery po neděli Laetare [18.3] život dokonal na Krumlově Petr Doudlebský,*

---

³⁰⁹ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 477.

³¹⁰ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 92.

³¹¹ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 156.

hejtman a regent všech panství domu rožmberského. Byl člověk správný a náramně skrbný, takže i paní vdově Její Milosti s ním se postýskávalo. Ale to vše činil, chtěl přispořiti pánům mladým panství.³¹² Mnoho šlechticů si kladlo otázku, co bude s jejich majetkem, až odejdou z tohoto světa. V případě většího počtu potomstva byla situace nejistá, protože kdykoli mohly nastat spory v rodině. Proto bylo důležité poslední závěť sepsat a vše ujasnit, aby se předešlo pozdějším hádkám. V případě Petra Doudlebského se spojily všechny výše zmiňované faktory. Podle zápisu shromažďoval za svého života majetek tak poctivě, že i jeho ženě se díky tomu nedostávalo nutných prostředků pro pokrytí svých životních potřeb. Ale na druhou stranu to bylo z toho důvodu, aby zajistil dobrou budoucnost svým dětem. V takovém případě synové, kteří získali určité jmění díky svému otci, činili mnohá opatření pro zajištění jeho památky po smrti a vykoupení jeho duše z utrpení, která by jej mohla po skonání čekat.

Kšaft neboli jinak testament, by měl mít člověk sepsaný co nejdříve hlavně kvůli neočekávaným událostem. Už mnohokrát jsme narazili na to, že lidé byli skrze příručky upozorňováni na skutečnost, že jak *dí Písmo, neví člověk konce svého*.³¹³ Jedna z neočekávaných věcí se stala panu Jeronýmu Šlikovi, když *se mu palec u nohy zapálil, kterýž mu tak nesnesitelnou bolest učinil, že mu jej lékař s barvířem ihned musel odnít*.³¹⁴ Snahy doktorů a barvířů ovšem přišly vniveč, protože zánět se šlechtici postupně rozšiřoval po celé noze, až nebylo jiné možnosti, než *že pod kořenem noha uřezána býti musí*.³¹⁵ A zde se ukázalo, že hrabě nebyl se svou závětí připraven na smrt. Musel zavolat manželku a dva další šlechtice, aby mohl ještě před zákrokem učinit poslední pořízení. Sepsání testamentu se totiž nemohlo vykonat bez svědků, kteří na něj přitiskli své pečeti. Zemské právo vyžadovalo, aby každý testament dosvědčily tři nebo čtyři osoby z panského či rytířského stavu.³¹⁶ Pouze pár výjimečných situací mohlo tato pravidla ovlivnit. Patřily mezi ně morové epidemie, válečná tažení a uvěznění člověka v cizí moci.³¹⁷ Hrabě Šlik potom, co se vypořádal se svým

---

³¹² PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 53.

³¹³ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člověka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člověk své zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjwánj a Duchownjmu potěssenj*, wtysttšěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Geżjssowa, u S. Klimenta, 1675.

³¹⁴ PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 53.

³¹⁵ Tamtéž.

³¹⁶ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 88.

³¹⁷ Tamtéž, str. 89.

pozemským majetkem, učinil druhý krok a zavolal k sobě také své syny, „*a se všemi se smířiv i odprošiv, ač by komu ublížil.*“³¹⁸ A následně učinil poslední krok a „*svátost velebnů od svýho predikanta přijal.*“³¹⁹ Ač by se mohlo zdát, že sepsání kšaftu na prvním místě naznačuje, že je pozemský majetek důležitější než duše pisatele, nemuselo tomu tak být. Testamenty totiž obsahovaly určité fráze, které byly často používány a které se týkaly právě duše zemřelého. Ten vlastní duši odkazoval „*nejprve a přede všemi věcmi*“. Zatímco pozemský majetek připisovali dědicům, svou duši dávali Bohu „*v jeho svaté ruce*“ nebo Ježíši Kristu.³²⁰ Šlechtic Šlik tento zákrok přežil, ale nakonec zemřel o rok později. Protože svou poslední závěť měl už sepsanou, osud svého majetku po smrti měl zajištěn a mohl zemřít s klidnější duší.

Testament, který byl sepsán přímo na smrtelné posteli, byl už tou poslední možnou variantou, kdy svou vůli vložit na papír. A většina duchovních se shodovala v tom, že nebylo dobré myslet na své pozemské majetky v době, kdy se měly veškeré myšlenky člověka ubírat už jen pouze ke spáse duše a nejlepší možné smrti. Nejhorší možná varianta nastala v případě, že nebožtík nese-psal před smrtí žádnou poslední vůli. Často to bylo na škodu zejména pro pozůstalé, jako tomu bylo i v případě Zuzany Černínové: „*Naše paní Homutová již taky 7.novembris dokonala, pochovali ji v Petrovicích, po ní všeho ujal se pan Hrušovskej, mladej strejc její, kšaftu neučinila žádnýho. Bejvala sem hrubě těšena od nebožky paní strejny, že mi vodkáže dům, nestalo se, nechtěl pán bůh, aby to od svého strejce odtrhla.*“³²¹ Ačkoli jí teta slibovala odkázání majetku, zemřela dříve, než stačila napsat testament a v tom případě se nemohlo po její smrti postupovat podle její vůle. Přestože bylo nejdůležitější vypořádat se se svým svědomím a hříchy, bylo pro lidi velmi důležité vypořádat se také s majetkovými poměry, aby nemusela duše z tohoto světa odejít zatížená nevyřešenými záležitostmi. Přesto máme v pramenech osobní povahy mnoho dalších zmínek o tom, že lidé zemřeli bez závěti.

Máme tam ale také mnoho záznamů, které dokazují, že mnoho lidí bralo vypořádání pozemkových poměrů vážně a mnoho jich zanechalo testament: „*Řekl mi o své poslední vůli. Žádá nás, abychom se ujali jeho ženy*³²², *jejích sester i bratrů.*

³¹⁸ BŘEZAN, V. - J. HEJNIC. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 54.

³¹⁹ Tamtéž.

³²⁰ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 99.

³²¹ BOROVSÁ, Hana. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 265.

³²² Anna Marie Lobkovická, od r. 1623 Šliková ze Slamy.

*Slibil jsem mu, že tak, má královno, učiníte a já také.*³²³ Tento dopis Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic, který píše své ženě, popisuje těžké chvíle v nemoci jeho bratra, který kvůli kašli celou noc nespí a je mu velmi těžko. Ve chvíli, kdy řekl Zdeňkovi o své poslední vůli, jako by se mu ulevilo a „*on pak klidně spal*“³²⁴ a dokonce se mu „*ráno udělalo ještě lépe.*“³²⁵ Mohlo by to být proto, že v případě smrti má všechny své pozemské záležitosti urovnané a díky tomu se mu ulevilo.

PĚKNĚ SE K SMRTI PŘIPRAVIL³²⁶

Jak už jsme několikrát mohli vidět, na tuto chvíli se připravovali lidé celý svůj život. Chování člověka na smrtelné posteli mělo svá pravidla³²⁷, která lidé museli respektovat a vědět, jak se mají v jednotlivých chvílích chovat. Popisy posledního okamžiku života českých a moravských šlechticů se v narativních pramenech, pohřebních kázáních nebo v osobní korespondenci objevují velmi zřídka.³²⁸ Ale přesto objevují a ačkoli jich není mnoho, tak jsou velmi často dost podrobně popsány, hlavně pokud jde o velmi blízké osoby. Nejpodrobnější popisy posledních chvil nám zanechávají šlechtici, kteří byli u smrti svých manželek a občas také dětí.

Člověk by měl v těchto případech postupovat dle určitých pravidel. Obvykle je s příchodem smrti spojena bolest a nemoc. V tuto chvíli by měla být nejdříve vyhledána lékařská pomoc, která by nemocnému ulevila. Pakliže tato pomoc nebyla nic platná a člověk tušil, že nastala jeho poslední hodinka, bylo důležité povolat k sobě kněze: „*Když časný lékařství pomoci nemohlo, utekl se k duchovnímu duši sytícímu, na 5 dní před smrtí svou komunikoval a svátost večere Páně pod obojí způsobu přijímal a (s) Pánem Bohem svým se smířil.*“³²⁹ Tak přesně udělal Adam Rufolf Harant v roce 1636. Ačkoli umíral ve vyhnanství a velmi mlád, ve věku 26 let, věděl, jak na smrtelné posteli jednat. V tomto případě šlo o umírajícího protestanta a kněz zde měl

---

³²³ MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, str. 187.

³²⁴ Tamtéž, 187.

³²⁵ Tamtéž.

³²⁶ SCHULZ, V. *Korespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898, str. 93.

³²⁷ KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 121.

³²⁸ Tamtéž, str. 132.

³²⁹ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 132.

tedy jinou funkci, než kdyby byl u smrti katolíka. Úkolem evangelického pastora je nemocnému ulehčit od mučivého stavu svědomí, což činí za pomoci zpovědi, ujištění umírajícího o božské milosti a účinnosti Kristova vykoupení.³³⁰ V luteránských příručkách dobrého umírání je psáno, že by se člověk už neměl zaobírat žalem nad vlastními hříchy, protože ty už za něj na sebe vzal Kristus svou obětí na kříži. Úkolem kněze tedy v tomto případě bylo upozorňovat umírajícího, aby myslel na spásnou smrt Krista. Reformátoři se zcela orientují na útěchu umírajícího a na jeho naprosté ujištění o spáse a ospravedlnění pravou vírou a milostí Boží.³³¹ U lůžka se podle Luthera střetávají d'ábelské a andělské síly, ale ne s větší intenzitou než v ostatních důležitých životních situacích. Reformátor učí, že výsledek tohoto posledního boje je znám dlouho před tím, než člověk onemocní a ulehne na smrtelné lůžko, a to na základě celoživotních postojů a činů.³³²

Následně je člověku oblečen rubáš, který měl být na tuto chvíli už zajištěný. Také o něm jsou občasné zmínky ve šlechtických dopisech: „*neboť jest ona již rubášek na hotově měla; člověk neřek, aby měla živa zůstati.*“³³³ Kromě rubášku jsou pro tuto chvíli potřebné další artefakty, jako je svíce a krucifix. Funkci svíce jsem objasnila v textu výše, krucifix přítomným připomínal, že i Kristus musel podstoupit agonii smrti, kterou poté vykoupil hříchy spravedlivých.³³⁴

Jedna z nejdůležitějších věcí pro umírání v raném novověku byla, aby umírající nezůstal při své poslední hodině sám. Kromě kněze mělo být u postele co nejvíce dalších lidí z řad rodiny a přátel, kteří se modlí za duši umírajícího a pomáhají mu do posledních chvil setrvat ve správné víře. Jak důležité to bylo, se nám zobrazuje i v pramenech osobní povahy, ve kterých autor vždy zmiňuje, jestli u postele nebožtíka byli lidé, anebo zda umíral sám. V případě, že umíral sám, byla tato situace popisována jako velmi nešťastná smrt: „*že jest ubohej pan Pertolt tak mizerně život svůj dokonal, že, ležíc raněnej a nemocnej v Praze, žádnéj tuším při něm nebyl, až jej ráno mrtvého našli, což lístostivo o tom slyšeti, že musil snad umříti, by nechtěl, když, tak opuštěn*

---

³³⁰ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 129.

³³¹ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 184.

³³² KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 129.

³³³ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 243.

³³⁴ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 127.

jsa, žádnéj ho retovati nebyl. “³³⁵ Zde paní Kateřina ze Žerotína přímo lituje nebožtíka, který zemřel sám a opuštěný, aniž by mu někdo při jeho posledních chvílích pomáhal dobojovat poslední pozemský boj. I v dalších dopisech tato šlechtična ukazuje, jak pro ni byla společnost při umírajícím důležitá. Velmi často byli s manželem, Karlem ze Žerotína, díky nemoci upoutáni na lůžko a dost často se stávalo, že nemoc je oba zastihla ve stejnou dobu. Přesto Kateřina, ačkoli stravována bolestí a mdlobou, sedávala u lůžka svého manžela celé dny, aby jej neopustila v těch nejtěžších chvílích, kdy potřeboval oporu a případnou pomoc: „*Já pak taky sem hrubě churava a dny plna, nebo ji všudy po oudech cejtím od několika dní, ačkoli že neležím, ale v tom již se vši silou a mocí svou se přemáhám a jak mohu předce na stolici se vláčiti a ku pánu nositi dám, a celej den tak i něho s velkou svou bídou a bolestí, přeseidím.*“³³⁶ Mohlo to mít obyčejné důvody, jako snaha rozptýlit svého manžela v nemoci, touha být po jeho boku, ale zároveň v tom mohl být také strach, že nadejde manželova poslední hodina a on bude potřebovat mít při sobě důležitou oporu. Kateřina si velmi dobře uvědomovala nepředvídatelnost smrti, o které se často zmiňují příručky dobrého umírání, měla na vědomí, „*že sami také na sebe téhož každého dne a každé hodiny očekáváme, nevím, co jiného při tom činiti, než již se s vůlí boží srovnati a milosti jeho, jak v jiném, tak i v tomto trpělivě poddati.*“³³⁷ Stejně jako její manžel, tak i ona se s pokorou poddávala boží vůli a věděla, že Bůh vyměřil každému pouze určitý čas na této zemi, že „*jak jsi se narodil, hned jsi též umírati začal, nebo každou hodinu tvého života ubývá a vždycky se k hrobu přibližuješ.*“³³⁸

Příbuzní měli být u postele umírajícího i z dalších důvodů, které se často přibližují těm dnešním. I když si člověk vyřešil materiální věci ještě za svého života, zejména sepsáním poslední závěti, rodinné záležitosti a spory dost často vyřešit nechtěl nebo nestihl. V tom případě bylo velmi důležité, aby se u jeho lože shromáždili všichni příbuzní, kteří tím naznačili, že všechny křivdy, kterých se dopustil, jsou odpuštěny a oni mu přesto všechno pomohou nést těžkosti smrti a odchod do Království nebeského.

---

³³⁵ DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl.* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894, str. 164.

³³⁶ Tamtéž, str. 251.

³³⁷ Tamtéž, str. 292.

³³⁸ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch wěcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimíž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjwánj a Duchownjmu potěssenj,* wtyssstěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Geżjssowa, u S. Klimenta, 1675.

Také pro Václava z Kolovrat bylo důležité spatřit ještě před smrtí své děti, aby si mohli odpustit všechna příkoří a aby Václav viděl své děti v pořádku: „*Všemu smrt činí konec; já již v loži ležím, očekávám brzy-li se srdce ve mně rozpukne. Nevím, na čem jsem, vše se koná po vůli těch nepřátel, kteří dychtili po poctivosti i hrdle mém. A protože dřív než duši pustím V. M. pro Bůh prosím, račte aspoň ty dítky vymoci, ať je mohu spatřiti a svou mysl spokojiti; abych mohl pokojněji svůj život dokonati, vědouc o tom, že má krev v takovém cvičení nezůstává a že jest v té moci podle mého nařízení.*“³³⁹ V tomto případě je pro Václava důležité, aby Adam z Hradce zajistil příjezd Václavových dětí ještě před jeho smrtí také proto, aby mohl šlechtic odejít s lehčím svědomím a pokojnější myslí, protože mohl spatřit, že jeho děti nesnáší takové příkoří jako on. Pro jeho duši bylo důležité, aby viděl, že jeho děti jsou v pořádku a zajištěné.

Velmi podrobné popisy o chování na smrtelném loži nám zanechal Jiří Harant z Polžic a Bezdružic ve svých pamětech. Zde je otázkou, nakolik můžeme tento text brát doslova. Svě paměti jako soukromé zápisky, ale mohl předpokládat, že je jednou bude číst jeho rodina a potomkové. Díky tomu je možné, že záznam o posledních chvílích své manželky a dítěte zidealizoval.

Jiří Harant ztratil dvě manželky a v obou případech nám zanechal podrobný popis jejich chování na smrtelném loži. Když onemocněla jeho první manželka Lidmila Příchovská z Příchovic, zavolali lazebníka, který se snažil léčit všechny příznaky a potírat všechny viditelné známky nemoci. Tak, jak jsem v kapitole o nemocech zmiňovala, že lidé své zdraví pozorovali na viditelných částech těla a tekutinách, když nemohli vidět, co se děje uvnitř, stejně tak to bylo i v tomto případě: „*Těž já, Sibyla ústa neb jazyk černou višňí jsme jí strouhali... však ústa velmi bílá jí byla, takže jí je lazebník trankem strojeným v apatyce podle nařízení pana doktora vystřikovati musil, kdež potom zase pěkné byly.*“³⁴⁰ Musela se jí ústa potírat a vystřikovat, aby nebyla příliš bílá a nejevila známky nemoci. Snad tehdy věřili, že když dostanou ústa zdravou barvu, tak tím vyléčí některé příznaky a Harantova manželka by se mohla začít uzdravovat. I když jí ústa pouze nabarvili na červeno. Přesto všechno byla i nadále velmi mdlá a po těle jí začal vyrážet studený pot, tedy i nadále se u ní projevovaly známky nemoci. A proto, ačkoli někteří odešli, Jiří Harant společně s lidmi z jejich domácnosti s ní „*seděli některou hodinu na noc... při lůžku*

---

³³⁹ DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 2013, str. 236.

³⁴⁰ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 54.

jejím ráno, na večer, i jindy sem se s ní pomodlil, a duši svou v ruce Boží poroučela.“³⁴¹ Opět se jedná o smrt evangelického vyznání, tedy pro umírajícího bylo nejdůležitější už nemyslet na své hříchy, ale pouze na spásnou smrt Krista a modlit se za ni. Sám Harant svou ženu nabádal, aby myslela na utrpení Krista při jeho smrti: „...*nestejskej sobě v tomto tvém kříži a v nemoci od Pána Boha na tebe vzložené! Slyšela-lis, co Kristus Pán pro nás, aby nás vykoupiti ráčil, trpěl?*“ Na to odpovíděla: „*Slyšela, nic sobě nestejskám.*“³⁴²

V následujícím textu máme přímo zmíněný fakt, že lidé opravdu četli meditativní a modlitební knížky, mezi které řadíme také příručky dobrého umírání, jak v průběhu celého života, tak i přímo při poslední hodině: „*Prve též jsem jí četl z knížky velmi pěkné každodenní cvičení se v pobožnosti, sedmero přemýšlování člověka nemocného... Že bylo tu při ní tma, nemohl sem dobře vidět, zlášť bez brýlí; tu sama z paměti mně, co sem nemohl vidět, povídala...*“ Ukázka toho, proč bylo důležité mít při umírání více lidí kolem lože. V případě, že byl člověk už natolik vysílen, že nedokázal udržet knihu v ruce a číst z ní, tento úkol obstaral někdo z přísedících, aby umírající stále slyšel slova útěchy a spásy. Ostatní, kteří jsou přítomni u postele umírajícího, s ním kromě modliteb zpívají také žalmy, což je též zaznamenáno v Harantových zápiscích. Kromě toho máme v posledním úryvku také důkaz, že lidé četli modlitby pro dobré umírání v průběhu celého života, dokonce tak často, že je mohli z paměti recitovat, tak jak to dělala Harantova manželka. Ta za pomoci a podpory manžela, kněze a služebných „*hned duši svou po jedenácté hodině před půlnocí Pánu Bohu, kterémuž ji poroučela, odevzdala. A tak pokojně a tiše v trpělivosti z toho světa do slávy nebeské v zásluze Krista Ježíše v pravé víře vykročila.*“³⁴³ Tato poslední část ukazuje mírné známky zidealizování chování Lidmily na smrtelném loži. V průběhu celého popisu Jiří zaznamenává, jak těžké chvíle při své nemoci Lidmila protrpěla, jak velmi často vykašlávala hleny, byla stále polita smrtelným potem a mnoho jiných těžkostí, které nešly zvládat s tichostí a trpělivostí. Ale i přes popis veškerých útrap, které zažívala, přesto Jiří Harant popisuje odchod z tohoto bídného světa jako „*tichý a trpělivý*“. Pravděpodobně se v tom jeví snaha přiblížit smrt jeho manželky k dobové formě ideálního skonu. Takové pasáže jsou velmi časté také v pohřebních kázáních.

---

³⁴¹ MENCÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 54.

³⁴² Tamtéž, str. 55.

³⁴³ Tamtéž, str. 55.

Zde je popisováno, že umírající trpěl velkými fyzickými bolestmi, ale on pokorně trpěl a nepolevil ve své víře v Boha.³⁴⁴ Prudké pohyby a vášnivá gestikulace doprovázená výkřiky byla považována za boj umírajícího s nástrahami ďábla a byla spojována s představou špatné smrti. Kazatelé proto často označují smrt jako klidnou a blaženou.³⁴⁵

V průběhu celého raného novověku se přikládal velký význam posledním slovům, které člověk před smrtí řekne. Například Johann Wolfgang von Goethe na konci 18. století těsně před svou smrtí pronesl: „*Více světla*“ a tato slova se uvádějí v literatuře dodnes. Lidé tím byli fascinováni zejména proto, že věřili, že tato slova pronáší člověk, který je zčásti ještě stále na tomto světě, ale zčásti už pohlíží na onen svět. Proto bylo důležité jak pro něj, tak pro přísedící, aby aspoň jedním slovem popsal, co vidí. Jiří Harant ve svých pamětech zaznamenává poslední slova samotného velkého generála Albrechta z Valdštejna po jeho násilné smrti: „*Tu jeden kapitán, domnělý drakonský Irlander Deuorox, partizanou jej probodl, kterýž hned na zem upadl, a to slovo jednom promluvil: „ó Bože!“ a umřel.*“³⁴⁶

Ještě detailnější popis umírání než při své první manželce, zaznamenal Jiří Harant umírání své druhé manželky, Sabiny z Waldenfelsu. Opět zde popisuje, jak s ní trávil poslední dny jejího života, ve kterých ho prosila, aby se společně s ní modlil: „*Na to sem řekl: Dobře, mé nejmilejší srdce, to je nejlepší lékařství, neb Bůh skrze ústa Davida sv. mluví (v) 50. žalmu v 15. v.: „Vzývej mne v den soužení, vytrhnu tě, a ty mne budeš slaviti.*“³⁴⁷ Skrze citování Bible se jí snaží podpořit v modlitbách a udržet její mysl stále ve stavu vzývání Božího jména a pamatování na Kristovy skutky, skrze které vykoupil hříchy všech. Nabádá ji, aby skrze víru v Boha věřila ve svou vlastní spásu. Zdá se, že v takových případech jde o snahu vlastní sebeprezentace, protože většinou právě kvůli takovým slovům útěchy měl mít umírající po boku vždy kněze. Zdá se, jako by ve svých zápiscích Jiří Harant převzal tuto funkci kněze, cituje z Bible, zpívá žalmy, posiluje její víru. Zároveň také opět dokládá hlubokou víru své manželky větou: „*Tu dá se ona sama do modlení z paměti znamenité modlitby v nemoci, též žalmy svaté (kterých velmi mnoho z paměti uměla, ano i některé kapitoly celé z bible),*

---

³⁴⁴ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila. *Triumphus in mortem: pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice: Veduta, 2008, str. 146.

³⁴⁵ Tamtéž, str. 152.

³⁴⁶ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 85.

³⁴⁷ Tamtéž, str. 138.

těž mnoho písni říkala.³⁴⁸ Po několika dnech útrap, přišel také její zpovědník, kněz M. Ambrosius Hemer, který zcela podpořil veškeré teze o útěše, kterou měli protestanští kněží umírajícím poskytnout: „a potěšoval ji z zákona Páně mnohejma pěknejma propověděníma, kteréž po něm říkala, a na jedno jeho propovědění zase dvě i tři mu pověděla, že se nad tím podivil a vyznal, že jest od Pána Boha obdařena, že se může slovem Božím potěšovat.“³⁴⁹ Dokonce samotný zpovědník Sabiny se podivil nad tím, jak zbožné chování při své poslední hodině žena projevuje a jak poctivě je na tento okamžik připravena. Ve chvíli, kdy doktor usoudil, že už manželce Haranta není pomoci, „na rubáš plátna šest loket jsem jí vzal“³⁵⁰ a začal ji připravovat na odchod z tohoto světa. V těchto chvílích samotný šlechtic nedokázal svůj hluboký žal skrývat, ani před svou umírající ženou. Nastal okamžik, kdy upadla jeho podpora umírající manželce a on propadl smutku. Ačkoli šlechtic situaci nezvládl podle svých představ, umírající žena prokázala opět své smíření se smrtí a utěšovala jej slovy: „Můj nejmilejší pantáto, nehorlete sobě a neplačte, jak se spolu brzy v nebeské radosti shledáme a Pána Boha spolu chváliti budeme.“³⁵¹ Tento okamžik popsal Jiří Harant zřejmě opět podle dobových ideálů. Takové situace se objevují i v pohřebních kázáních nad biskupy, čímž chtějí kazatelé poučit posluchače, jak si v podobných případech mají vést.³⁵² Nebo byla Sabina opravdu natolik smířená s Bohem a s časem své smrti, že dokonce chlácholila své příbuzné. Pokud to tak opravdu bylo, byla skutečně důkazem, že na smrt se pomocí modlitebních knížek a silné víry dá připravit tak, aby člověk odešel z tohoto světa pokojně. Všichni, kteří stáli kolem její postele, ji podpořili při její smrtelné hodině a klekli na kolena a modlili se za šťastnou smrt nebožky.³⁵³

Pro takto detailní záznam průběhu umírání a činností vykonávajících se na smrtelném loži, jsou Paměti Jiřího Haranta z Polžic a Bezdružic neocenitelným zdrojem. Podobně detailní popis úmrtí zanechal ještě také Karel st. Ze Žerotína, který v jednom ze svých dopisů obsáhle popsal smrt císaře Matyáše Habsburského. Zde je ještě složitější určit, zda šlo o popis skutečných událostí nebo byly tyto chvíle

---

³⁴⁸ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 85.

³⁴⁹ Tamtéž, str. 146.

³⁵⁰ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 146.

³⁵¹ Tamtéž, str. 147.

³⁵² PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *Triumphus in mortem: pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice: Veduta, 2008, str. 161.

³⁵³ Tamtéž.

stylizovány podle dobově platného ideálu. Šlo přece o smrt samotného panovníka, jehož poslední hodinka byla jistě zveřejněna širokým vrstvám lidí.

Karel starší se dostal do jeho komnat už v době, kdy panovník zápasil se smrtí: „*Bránil se statečně a zmítal se v posteli sem a tam, že bych býval neřekl, kolik ještě v něm zůstalo sil.*“³⁵⁴ Šlechtic také v dopise zaznamenává nutnost každé lidské pomoci, která se naskytla a která nemohla být zanedbána. Opět se zde ukazuje, jak důležité bylo společenství lidí, kteří stáli kolem postele umírajícího: „*Pomáhali mu v tom – jako že ostatně nebyla opomenuta žádná lidská pomoc – třením, mazáním, pálením na hlavě a na hrdle, nic to však neplatilo.*“³⁵⁵

V tomto případě se jednalo o katolickou smrt, tedy funkce kněze, který byl přivolán k lůžku umírajícího, byla jiná, než jsme si uvedli doposud. V tomto případě je nejdůležitější zpověď, s jejíž kvalitou je spojena spása, která se nebožtíkovi po smrti dostane. Kromě toho jsou v katolickém prostředí důležité i další rituály, které se provádějí u lůžka umírajícího. Kněz a ostatní, kteří jsou zde shromážděni, mu musí napomáhat vytrvat ve své víře, mají se modlit za jeho duši, o kterou z jedné strany usiluje ďábel a z druhé strany se jí snaží vykoupit andělé. Kněz musí až do posledního okamžiku života umírajícímu hlasitě křičet do ucha a vyžadovat jakékoli potvrzení závazků, které přijal: „*Jeho zpovědník, františkánský mnich od „reformovaných“, takto farář od sv. Michaela, křičel mu do uší silně jméno Kristovo, svatých a Panny Marie.*“³⁵⁶ Zde ovšem už Karel starší píše, že z místnosti odešel, takže při posledních chvílích panovníka s ním nebyl v místnosti a všechno, co se následně odehrálo, měl už pouze zprostředkovaně od těch, kteří byli u císaře do poslední chvíle. Tedy také oni se mohli podílet na tom, že panovníkovu smrt popsali co nejideálněji. Matyáš Habsburský zemřel ve třičtvrtě na devět – „*nemoc tedy trvala tři a půl hodiny. Hodinu před smrtí přijal poslední pomazání a po úmrtí byly recitovány litanie. Tím se ukončilo a král se odebral do svého pokoje.*“³⁵⁷ Katolická církev chápala poslední pomazání jako prostředek, jak pomoci umírajícímu překonat nástrahy ďábelských osidel, která jsou v kritickém okamžiku odchodu ze života nejvíce natažena.³⁵⁸

---

³⁵⁴ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 324.

³⁵⁵ Tamtéž.

³⁵⁶ Tamtéž, str. 324.

³⁵⁷ Tamtéž.

³⁵⁸ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 124.

POHŘEBNÍ RITUÁLY

Ve chvíli, kdy zhasne svíčka v rukou umírajícího a jeho duše opustí tělo, pro pozůstalé začne důležitý úkol – zajistit mrtvému památku a prokázat mu tím poslední službu: „*nazejtří potom s jinými pány a přátely je do kostela zdejšího doprovoditi a jemu tu poslední službu a znamení lásky, kterouž jste někdy, dokud v živnosti byla, k ní míti ráčili, prokázati a vykonati ráčili.*“³⁵⁹ Pro reprezentaci rodu a zajištění památky zesnulého byl nejdůležitější pohřební rituál, který se v prostředí nobility vyznačoval značnou propracovaností. Bylo to zejména proto, že při něm nešlo pouze o uctění památky zesnulého, ale hlavně o jeho reprezentaci a také reprezentaci celé rodiny či rodu a celého stavu.³⁶⁰

Současně s přípravou mrtvého těla bylo třeba kontaktovat ostatní příslušníky urozené společnosti a oznámit jim úmrtí šlechtice. Tato forma komunikace se odehrávala bezprostředně po smrti urozené osoby a připravovala „obecenstvo“, které mělo vnímat a chápat symbolické poselství pohřební slavnosti. Úmrtí bylo oznamováno příbuzným, přátelům a známým nejčastěji prostřednictvím dopisů. Příbuzní a nejbližší přátelé obdrželi neformální a často emotivní oznámení o skonu šlechtice téměř okamžitě, popřípadě během několika nejbližších dní. Teprve po nich následovala oficiální oznámení o úmrtí, v některých případech doplněná předtištěným parte, jež byla součástí pozvání na pohřební slavnost. Dopis, který uváděl smrt ve známost, sestavoval některý z členů rodiny zemřelého.³⁶¹ Vzhledem k tomu, jak dlouho trvalo rozeslání dopisů a jak dlouho trvalo, než se všichni pozvaní dostavili na místo konání pohřbu, mohla se často konat pohřební slavnost i několik týdnů po smrti nebožtíka. Humprecht Jan Černín zaznamenává ve svém dopise z března 1651, že pohřební slavnost musela být posunuta o 14 dní, aby se mohli dostavit všichni hosté: „*Co se pohřebův a jiných nejprvnějších pracích našich dotýče, tu průvod aneb do kostela mrtvého těla donšení dýleji se odložiti nemohlo než do zejtrka do večera, což se i taky stane, z requiema ale anebo slavnějm pohřebem, tu sme od dneška za dvě neděle odložili, aby Jich M. páni přátelé čas míti ráčili sem se k témuž dni podle prosby naší dopraviti.*“³⁶² Byly zřejmě úkony spojené s pohřbem, které se příliš dlouho

³⁵⁹ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 194.

³⁶⁰ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 171.

³⁶¹ Tamtéž, str. 176.

³⁶² BOROVSÁK, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany*

oddalovat nemohly. Jasně se zde ukazuje, jak se v průběhu staletí měnil význam a podoba pohřebního průvodu. V průběhu 16. století celé pohřební přípravy směřovaly k tomu nejdůležitějšímu bodu – pohřebnímu průvodu. Truchlící rodina vycházela ze soukromí zámeckého sídla, aby prostřednictvím rituálu naposledy posloužila zemřelému a zároveň ustanovila nové rodinné uspořádání. Na honosnosti a dobré organizaci posledního konduktu závisel úspěch reprezentativní události. Jedním ze sdělovacích znaků, který byl pohřebním hostům i přihlížejícím dostatečně zřetelný, byla honosnost a finanční nákladnost funerální slavnosti. To souviselo s obecným renesančním chápáním reprezentace jako vystavování na obdiv svého bohatství a urozenosti.³⁶³ Tato touha po honosnosti od 20. let 17. století ustoupila barokní niterné zbožnosti. Do popředí se od této doby začaly dostávat projevy zbožnosti a důstojnosti.³⁶⁴ V úryvku z dopisu můžeme vidět, že pohřební průvod se konal ještě před oficiálním pohřbem, byl tedy určen jen nejbližšímu rodinnému kruhu, aby se mohli rozloučit se svým blízkým. A oficiální pohřební slavnosti byly přesunuty až na dobu, kdy se v daném místě shromáždili všichni pozvaní. Přesto ale i v 17. století máme záznamy o sestavě pohřebního průvodu, jenž přišel doprovodit nebožtíka na jeho poslední cestě: „*Průvod měl pěkný od svých rodičův, tři sester, kmotrů a kmoter všech, též od jiných Čechů i Němců z rytířstva i měšťanů. Paní máteř jeho vedl za ním pan Křištof Janovský s panem Janem Karlem Černínem z Chudenic.*“³⁶⁵ V tomto případě jde o záznam pohřebního průvodu, který šel za rakví Harantova syna. Potřeba jmenovat všechny, kteří se zúčastnili poslední cesty jeho syna, naznačuje snahu ukázat, jak reprezentativní průvod jej doprovázel.

Na pohřebních slavnostech nešlo ovšem pouze o reprezentaci nebožtíkova rodu, ale také o reprezentaci rodů, které přišli vzdát hold mrtvému. Také Humprecht Černín nabádá svou matku, aby se dostavila na pohřební slavnost. V případě, že by kvůli svému zdraví nemohla podstoupit náročnou cestu, měla by alespoň pustit Humprechtova bratra Heřmana, a to co nejdříve, aby se stihl na slavnost dopravit a mohly se mu dopředu opatřit pohřební šaty.³⁶⁶ O těch se zmiňuje Humprecht ještě

Černínové z Harasova. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 278.

³⁶³ KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004, str. 192.

³⁶⁴ Tamtéž.

³⁶⁵ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 119.

³⁶⁶ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 278.

v jiném dopise, ve kterém si stýská, že „*pro tak blízkého panského strejce všichni v smutek, však dosti nákladnej, sme se oblécti museli, ač i mne nedostatkové přemáhaly, neb loket sukna, v kterým nyní chodím, po 10 zl. sem platiti musel, jinších haparánů a nástrojů taky houf potřeba bylo.*“³⁶⁷ Také v tomto případě se projevuje nutnost reprezentace. Ačkoli trpěl nedostatkem financí, musel si pořídit nové smuteční šaty, které jsou vhodné pro jeho postavení ve společnosti. Proto byl následně nucený v dopise svou matku žádat o finanční podporu, aby mohl splatit dluh, který si díky této události udělal.³⁶⁸ Na tom příkladu vidíme, jak důležitá byla každá část pohřební slavnosti.

Také ve šlechtické společnosti byli lidé, kteří si na pohřební průvod a pohřební slavnosti nepotrpěli. Často šlo o typ lidí, kteří už za svého života měli do kapsy hluboko a netoužili ani potom, aby byl jejich majetek a finance „rozházeny“ po jejich smrti: „*Slabý pohřeb měl, ač nemálo po sobě nechal. Též dobře studíroval, se projel, (ve) Frankhreichu, v Paříži byl; byl velmi skrbný člověk.*“³⁶⁹

Jiří Harant zaznamenal také třetí možný přístup k mrtvému – uložení těla do země bez pohřební slavnosti. Pro šlechtickou vrstvu to byly výjimečné situace, které byly reakcí na různé zvláštní okolnosti, jako jsou zejména epidemie. V té době umíral tak velký počet lidí, že nebylo reálně možné dělat tolik pohřbů. A tak byli lidé ukládáni do země bez slavnostního rituálu: „*T. l. 1625 v pátek po druhé neděli po velikonoci, to jest 18. dne měsíce dubna, umřela urozená paní Johanka z Ryžimbergka a Švihova na Nalžovech, v domu a příbytku pana manžela svého, pána pana Frydrycha Švihovského z Ryžimberka a z Švihova. Dobrá, pobožná, pána Boha a pravdu jeho milující paní; z hoře jí ta smrt přišla, jak s ní i s dítkama jejíma o náboženství nakládáno bylo. Bez pohřbu, jakž v ten čas bejvalo, do kostele přece vnešena jest Hradešického.*“³⁷⁰ Kromě epidemií nastaly problémy s pohřby také ve válečném období. Vojáci drancovali pozemky i lidská obydlí a v mnoha pramenech je zaznamenáno, jaký strach a těžkosti způsobovali lidem na určitém území. A jejich zasahování do běžného života se nevyhnulo ani pohřebním průvodům: „*Když jsme pak již za město opodál s ním vyšli a průvod mu dali, až tělo mrtvé na vůz nový z prken*

---

³⁶⁷ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 258.

³⁶⁸ Tamtéž, str. 258.

³⁶⁹ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdrůvic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 125.

³⁷⁰ Tamtéž, str. 16.

*pěkně ohoblovaných, jakoby spízní vůz měl bejti, dali, jenž byl všecken očerněný i kola, a přes to příkrov černý soukenný, že všecko, i kola přikrýval.. v tom učiní pokřik, že vojáci jedou..manžel její nechtěl nijak od toho mrtvého těla odjít, nebylo mu též nic ublíženo. Mrtvého těla rakev otevřeli, na ně pohlídli, je tak nechali, nic z něho nebrali.*³⁷¹ Ačkoli v tomto případě nikdo nepřišel k úhoně a také ostatky nebožky nebyly nijak poškozeny, přesto došlo k narušení významné a posvátné chvíle. Mohlo se tedy stát, že lidé vystaveni takovým situacím, mohli ze strachu zanedbat poslední rozloučení s mrtvým a nedopřát mu natolik reprezentativní pohřeb, jaký by si byl ve svém postavení zasloužil.

Pohřební slavnostní ale rituály, které se konají pro památku zemřelého, nekončí. S velkou pravděpodobností totiž duše mrtvé osoby po své smrti vstoupila do očiště, aspoň v případě katolíků. V očištěci musí duše trpět za všechny své hříchy, kterých se na pozemském světě dopustila. A dokud nebude zcela vykoupena, nemá nárok na Království nebeské a nemůže pohlédnout do tváře Boha. Na každého čeká v očištěci jiný trest, jinak těžký, jinak dlouhý, rozličného charakteru. Zkrácení pobytu na tomto místě může také několik rozličných věcí, které musí obstarat rodina a přátelé, když samotný člověk už je mrtvý. Jedná se o různé svaté poutě na poutní místa, rozdávání almužen chudým a klášterům, v nichž se budou za to modlit pro duši mrtvého. A největší váhu ze všech úkonů má mše za mrtvého.³⁷² Tento úkol brali pozůstali opravdu vážně a poctivě, protože zmínka o pořádání mší za mrtvé máme v pramenech osobní povahy mnoho. Lidé se na nich pomodlí za duši zemřelého, kterému tím zkrátí dobu v očištěcovém trápení a zároveň si jednotlivá kázání, která na mši slyší, mohou vztáhnout také na svůj život, nebo život svých příbuzných, jak už jsem jednou zmiňovala v případě Zuzany Černínové a jejího syna.³⁷³

Mše a modlitby pro zemřelého mohly trvat několik týdnů, či dokonce několik let. Čas v očištěci plynul jinak než na tomto světě. Jeden den se trpící duši jeví klidně jako celý jeden rok.³⁷⁴ Čím více se vykoná mší a v co nejkratším časovém intervalu, tím rychleji se bude zkracovat pobyt v očištěcovém ohni. V případě, že si zemřelý přeje protáhnout tyto náboženské úkony do několika měsíců, zřejmě tím projevuje obavu,

---

³⁷¹ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdržic: od roku 1624 do roku 1648*. V Praze: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 137.

³⁷² MALÝ, T. *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací: brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*. Brno: Matice moravská, 2009, str. 138.

³⁷³ BOROVSÁ, H. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, str. 163.

³⁷⁴ LE GOFF, J. *Zrození očištěce*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 283.

aby nezůstával v očištění příliš dlouho. Volbu trvání posmrtných mší také ovlivňovali kněží, kteří na základě hříchů vypočítali délku pobytu v očištění a také počet modliteb, které jsou potřeba vykonat pro vykoupení duše.

KONFESE

Při všech náboženských situacích se zřetelně projevovaly rozdíly mezi křesťanským a protestantským vyznáním. A stejně tak, jako je zaznamenávána náboženská propaganda v různých typech náboženských textů, tak je objevuje také v pramenech osobní povahy. Je zde vždy velmi jemně naznačena, ale pozornému čtenáři, který chápe dobovou situaci, nemůže uniknout.

Nejtypičtější ukázkou obhajoby své víry, a naopak hanění víry opačné, je jak v pohřebních kázáních, tak také v pramenech osobní povahy popisování osobního vyznání jakožto „pravé víry“, což jsme si mohli už jednou všimnout v úryvku z Paměti Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic, když popisoval smrt své manželky: „*A tak pokojně a tiše v trpělivosti z toho světa do slávy nebeské v zásluze Krista Ježíše v pravé víře vykročila.*“³⁷⁵ Jak člověk odejde z tohoto světa, to bylo pro otázku víry zásadní. Proto bylo z tohoto hlediska velmi důležité, jakým knězem byli lidé na smrtelném loži zaopatřeni. I takto může být boj o duši v poslední hodině chápán. Vyznavači opačné víry totiž velmi často používali lstivých prostředků, jak odvést oslabeného člověka od spásy. Pokud takto dosáhnou konverze člověka na smrtelném loži, využijí tuto skutečnost k mediální propagaci své víry, aby tím získali nových stoupenců. Umírat mezi kacíři je nebezpečné, protože selháním na smrtelném loži může i pravověrný katolík lehce přijít o svou spásu.³⁷⁶ Také lidé, kteří naopak od své víry neustoupili a zachovali si ji až do smrti, skrze všechna příkoří, jsou často medializováni v tom dobrém slova smyslu: „*Téhož léta v outerý po druhé neděli postní 10. dne měsíce března umřel na zámku Velharticích v sklepě nějakém pod zemí, do kterého se skrze díru nějakou lízti musilo, (u) velikém a těžkém vězení, kdež nic neslyšel ani světla neviděl, nějaký praeceptor neb písař učený, kterýž prve u hejtmana nad královstvím byl, Němec Slezák Jan Zwik z Schweiden, náboženství evangelického a pravdy Boží*

---

³⁷⁵ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 55.

³⁷⁶ PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 171.

*opravdový a stálý milovník... Než ten písař žádnou věcí od Krista a pravdy jeho nedal se odvésti, ani dlouhým vězením, ani hladem a žízní, ani nahotou a velikou zimou, ani slibnými věcmi, než boj výborný dobojoval, víru zachoval a přijal v jisté naději nesmrtedlnou korunu věčné slávy.*³⁷⁷ Lidé, kteří jsou podrobováni těžkým zkouškám během svého života, kvůli svému vyznání jsou nuceni trpět žízní, hladem, umírat v nuzných podmínkách, jsou po smrti často bráni jako vzor pevné víry. Pro takové je vyčleněno místo v Království nebeském po boku Pána Boha. Ti jsou důkazem, že člověk dokáže nejen žít v pravé víře, ale dokáže v ní také umřít, ať už na něj čeká smrt jakkoli těžká. Jan Zwik ze Schweidenu byl natolik výrazným příkladem vytrvání ve správné evangelické víře, že jej Jiří Harant zmínil ve svých pamětech. Možná právě takovými příběhy utvrzoval sám sebe ve správnosti své víry. Chtěl tím ukázat, že protestantská víra je natolik spásná, že se jí ani v těžkých životních situacích pravý evangelík nedokáže vzdát.

Také v dopisech Karla staršího ze Žerotína se občas odráží jeho evangelické vyznání: „*Proto jsem v tak velkém smutku sám sebe utěšoval jak mnohými jinými věcmi, tak ovšem zejména nejpevnější nadějí, kterou máme o jiném, následujícím a šťastnějším životě.*“³⁷⁸ V tomto úryvku komentuje Karel svůj žal nad smrtí blízké osoby. Zároveň se ale také utěšuje vědomím, že daná osoba už je v lepším světě, než je ten pozemský. V evangelickém prostředí neexistovalo žádné třetí místo, kde by trpěly hříšné duše. Lidé byli předurčeni po smrti odejít do pekla, nebo do nebe. Karel se proto mohl uklidňovat vědomím, že blízcí, které ztratil, už jsou *ve šťastnějším životě*.

Alžběta Lidmila z Lisova sice také nepíše ve svých pamětech o očistci, který se váže ke katolickému vyznání, ale fráze, které užívá při popisu smrti svých dětí, k němu přesto odkazují: „*Dne 28. junii Pán Bůh mě s mou nejmilejší dceruškou Marijí Lizl v samý večer ráčil rozloučiti a do věčný slávy pojíti. Těš mě můj spasiteli a zveleben i na věky chválen bud', že z mýho nehodnýho života anjela sobě vyvolil. V trvající naději jsouce, že před trůnem velebnosti božské za nás rodiče bude orodovati a k témuž v nebesích přebývání nám pomáhati.*“³⁷⁹ Každé ze svých mrtvých dětí popisuje jako andělíčka, který byl vyvolený Bohem do království nebeského, aby zde mohlo orodovat za své rodiče. Tím jejich hříšné duši zkracují očistný trest a zajišťují

---

³⁷⁷ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdržic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 22.

³⁷⁸ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 45.

³⁷⁹ RATAJOVÁ, A. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002, str. 95.

brzké znovushledání v Království nebeském.

POSLOVÉ SMRTI

Přestože se lidé na smrt připravovali každý den, aby je v žádném případě nezaskočila, viděli ji všude kolem sebe, četli o ní, a věřili, že vědí, co je po smrti čeká. Avšak nikdo z nich to nemohl vědět jistě a v takových případech se dost často objevil prostor pro nadpřirozené a zázračné úkazy. Už například Tomáš Akvinský věřil, že mrtví lidé se mohou i po smrti zjevovat ve světě živých. Tvrdil, že vyvolení, zatracení a duše v očistci mohou ze svých míst na onom světě vycházet a zjevovat se živým. K takovým situacím dochází zejména proto, že Bůh chce takovým způsobem poučit živé a některé hříšné duše takto i zároveň postrašit.³⁸⁰ Čímž vlastně také dojde k poučení. Druhý důvod, proč se mrtvé duše zjevují na tomto světě, je prosba o pomoc. V takovém případě jde totiž o duše v očistci, které si u svých žijících příbuzných zajišťují přímluvy.³⁸¹ Václav Březan zaznamenal smrt opata treboňského, který po sobě *zlé slovo zanechal a ani po smrti pokoje lidem nedal*³⁸². Z pokračování dopisu vyplývá, že šlo o hříšníka, který měl zřejmě právě za úkol strašit ty, kteří se dopustili také nějakých hříchů. Mohli díky tomuto revenantovi vidět, že ne každá hříšná duše dojde odpuštění a očisty, že se z nějakého důvodu vrací mezi živé a na základě toho měli ještě šanci učinit pokání za své přestupky, aby je nestihl stejný osud.

Mnoho nadpřirozených úkazů, které určitým způsobem varují živé, zaznamenal ve svých pamětech také Jiří Harant z Polžic a Bezdržic. V jeho případech jde často o vidění, která mají lidé, u nichž se předpokládalo, že jsou mrtví. Ti po zdánlivé smrti opět nabývají vědomí a vypráví lidem, co viděli: „*V tom když jí na máry vundávali; že jí hlavu dolů před máry svėsili, hlavu zdvihla, a jinej muž z též ulice soused pravil, když jí kytky do rukou vundávali, že hlavu zdvihla, a ta, která jí je vundávala, že hned podle mar strachy padla; když tak hlavu zdvihala, že jí pomohli, posadili, potom ji odtad do světnice přivedli, kteráž divné věci vypravovala, že ty pány stíňané viděla v nebi v bílé roucha oblečený a palmy zelené v rukou držící, a jiné, jako císařského rychtáře, v pekle za vstrohy viseli, a jiné pány; a jaký velký hřích jest, kteří předstupují, že se do pekla dostávají; též co uslyšela, kdo má zvítěziti a co bude činěno*

---

³⁸⁰ LE GOFF, J. *Zrození očistce*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 260.

³⁸¹ Tamtéž.

³⁸² PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985, str. 209.

*potom.*³⁸³ Toto vidění, které zaznamenal Jiří Harant ve svých pamětech, má jasně politický nádech. Reaguje na tzv. Staroměstskou exekuci, která se udála v roce 1621. Při ní bylo popraveno 27 vůdců stavovského povstání. Všichni tito páni byli protestanti a jejich popravou habsburský vládnoucí rod ukazoval, že se nenechá zastrašit stavovským povstáním a žádná protestantská vzpoura je nemůže ohrozit. Jiří Harant, jakožto protestant, zaznamenává vidění, v němž právě tito pánové, kteří zemřeli v pravé víře, byli spatřeni v bílém rouchu a s ratolestí v ruce. Naopak císařští přívrženci viseli v pekle. Tento „vzkaz ze záhrobí“ sloužil pro posílení evangelické víry a nabourání katolického vyznání.

Už od počátku křesťanství hrála proroctví, zjevení a sny určitou roli.³⁸⁴ Lze s jistou nadsázkou a zjednodušením říci, že pro katolicismus byla důležitá víra v uzdravující zázraky, mariánská zjevení či milostivé obrazy, sochy, víra ve svaté a jejich relikvie. Pro protestantismus, zvláště kalvinismus, se stala charakteristickou mimo jiné právě víra v proroctví. Prorocká zjevení představovala v rámci určitého historického nadhledu svébytný způsob výkladu bouřlivých politicko-náboženských změn v Českém království i obecně ve střední Evropě 17. století na základě dobové propagandy a mentality.³⁸⁵

Proroctví lze vykládat i jako domyšlení dějinného vývoje z božské perspektivy v podání jednotlivých aktérů děje, jako scénáře plné symbolů k dramatu, jež se může brzy odehrát.³⁸⁶ Jiří Harant zaznamenává také proroctví, které sedí na tento výklad a zaznamenává události, které podle varování od mrtvého mají teprve nastat: „*jeden soused z též vsi, který pohřbený v zemi ležel přes 26 let (byvši dobrý, pobožný člověk za živobytí svého), na hrob se posadil a po třikrát zavolal: „Běda světu zlému, nepolepší-li se, ach, ach, běda jemu!*“³⁸⁷ *Lidi to slyšíce, ulekli se velmi, chtějí utíkat.*“ Tím, že Harant popisuje mrtvého, jako dobrého a pobožného člověka, chce zdůraznit vážnost varování. Pokud tento člověk přichází přímo z Království nebeského, což je velmi pravděpodobné, vzhledem k jeho zbožnosti za pozemského života, tak mohou být jeho slova brána jako tlumočení slov božích a v tom případě se nachází

---

³⁸³ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 19.

³⁸⁴ HEŘMÁNEK, P. *Jan Amos Komenský a Kristina Poniatovská, Učenec a vizionářka v době třicetileté války*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015, str. 9

³⁸⁵ Tamtéž, str. 10.

³⁸⁶ Tamtéž, str. 13.

³⁸⁷ MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdružic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897, str. 28.

svět v ohrožení. Hrozí totiž, že Bůh potrestá lidské hříchy nějakou zkárou, jakou bývaly nejčastěji epidemie a války. Taková vidění byla ovlivněna dobovou mentalitou a dějinným obdobím, kdy lidé čekali velké změny.³⁸⁸

Podobně na boží znamení nahlížel také Karel starší ze Žerotína. Ačkoli v jeho případech nešlo o ničí vidění, ani neobživil žádný mrtvý, aby předal poselství, pořád danou událost chápal jako vzkaz od Boha: „...z nichž Jiří Strejce, překladatel žalmů a Kalvínovy Instrukce, před osmi dny vyměnil život za smrt. Ale i já jsem osiřel odchodem Circlerovým, o němž jsi asi už zvěděl, že skončil ve Špýru. Když si to oněmělý pro sebe promýšlím, celý se přímo děším v předtuše nějakého velkého, nás ohrožujícího zla, jehož chce Bůh, může tak významně ušetřit, když nám v nich odnímá opory, jejichž pomocí by bylo lze buď odvrátit, nebo zmírnit něco z hrozících oblastí.“³⁸⁹ Zde je zajímavé sledovat Karlovo myšlení. Ve smrti významných mužů vidí varování od Boha pro tento svět. Tím, že je Pán Bůh vysvobodil z pozemské bídy, znamená to, že tyto zbožné muže nechtěl přivést do úhony, která svět čeká. A proto je skrze smrt přivedl do Království nebeského. Nyní tedy může na zbytek světa snést svůj hněv.

Ani příručka dobrého umírání Jeremiase Drechsela není ke znamením smrti zcela němá. Dokonce pro ně kněz ve svém díle vyčlenil celou jednu kapitolu: „Ač nesčíslná jsou znamení smrti, však vysvobození ani jedinké bezpečnosti není.“³⁹⁰ V jeho knížce je hned několik příběhů, které vyobrazují předsmrtná znamení, varování před hrozícím nebezpečím. Všechna se daným osobám zjevují ve snu. Takový případ zaznamenala také Eliška Myslíková z Chudenic ve svém dopise, kde podává rovnou dva případy, které by mohly varovat před nebezpečím: „Vašnosti poníženež prosím, račte ode mne bratra i sestru pěkně pozdravovati a Vašnostinu poslušnou schovaničku pomilovati; onehdy se mi o ní zdálo, že je umřela a Vašnost že ste ráčily tak pro ni plakat. Heřman pro pána Boha, aby se šetřil, dycky mi se cos o něm zdá, že ho v nějaké starej, červenej kamizole voblečeného vidím.“³⁹¹ V takových snech se odrážela nejen obava o své příbuzné a známé, ale také každodenní přítomnost smrti. Všichni se na ni připravovali, všichni o ní četli a věděli, ale nikdy netušili, kdy na ně udeří. Museli tedy přiřkládat velký význam různým zjevením, viděním, snům a neobvyklým úkazům,

---

³⁸⁸ HEŘMÁNEK, P. *Jan Amos Komenský a Kristina Poniatovská, Učenec a vizionářka v době třicetileté války*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015, str. 77.

³⁸⁹ REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982, str. 103.

³⁹⁰ DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

³⁹¹ DVORSKÝ, F. *Neteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic*. Praha, 1890, str. 47.

které je před ní mohli varovat. Přesto nad ní ale nikdy nemohli zvítězit, protože vše bylo v rukou Boha. Když ten se rozhodl vytrhnout někoho z tohoto plačtivého údolí, nebylo jiné možnosti než tuto skutečnost pokorně přijmout.

V několika podkapitolách jsem rozebrala jednotlivá témata pojící se k posledním věcem člověka, která byla obsažena v pramenech osobní povahy a ty jsem srovnala s příručkami dobrého umírání. Snažila jsem se zjistit, zda teze a formulace z těchto knížek byly obsaženy i v dopisech, denících a pamětech jednotlivých pisatelů. Ve všech kapitolách jsme mohli vidět, že tomu tak bylo. Umírající se podle zápisů v pramenech opravdu chovali podle dobových ideálů a norem a podle zásad své konfese. Dokonce máme písemné doklady o tom, že lidé na smrtelné posteli citovali jednotlivé pasáže z modlitebních a meditativních knih. Prostřednictvím mnoha záznamů se ukázalo, že lidé používali fráze přejímané z příruček dobrého umírání i v běžném životě, ve většině případů tyto citace sloužily k útěše před smrtí.

ZÁVĚR

V mé práci se střetávají dva typy pramenů. Na jedné straně stojí příručky dobrého umírání, které patří mezi preskriptivní prameny. To znamená, že vznikly za účelem formulovat normy daného tématu a předložit čitateli ideál, jímž by se měli všichni lidé řídit.³⁹² Pro potvrzení pravdy, která se v takových pramenech objevuje, jejich autoři často užívají příkladů z biblických nebo antických dějin. Kromě toho do děl vkládají také principy, které jsou ve shodě s jejich konfesí.

Na straně druhé stojí prameny osobní povahy, což jsou naopak soukromé zápisky, které ve většině případů neměly být zveřejněny širší společností, měly sloužit pro zaznamenání všedních dní. Objevují se v nich záznamy každodenních událostí, ale také zvláštních a neočekávaných situací. Na jejich základě můžeme sledovat věci, které byly pro daného pisatele obvyklé a normální, ale také ty, které byly z nějakého důvodu speciální a bylo nutno o nich podat zprávu.

V průběhu celé práce jsem se snažila tyto dva druhy pramenů nejprve jednotlivě analyzovat a následně navzájem komparovat. Díky podrobné analýze pramenů osobní povahy, jako jsou dopisy, paměti a deníky, mi v průběhu bádání vyvstávaly témata pojící se k posledním věcem člověka. Tyto poznatky jsem poté srovnala s dobovými ideály a zjišťovala, jak moc se norma, formulovaná v příručkách dobrého umírání, promítala do všedního života lidí.

Příručky nepopisují pouze umírání a smrt, ale také spoustu dalších věcí, které se ke smrti pojí. Proto je mnoho pasáží v těchto knížkách věnováno nemocem a tomu, jak by k nim měl člověk přistupovat. Nemoci jsou v těchto pramenech brány jako poslové smrti a lidé by je tak měli vnímat. V pramenech osobní povahy se s informacemi o zdraví či nemoci setkáváme velmi často. Někdy se dokonce celý dopis týká pouze pisatelova zdravotního stavu. To nám dokládá fakt, že vnímání nemocí a přemýšlení o nich, a tedy také posledních věcí člověka, hrálo v životě raně novověkých lidí významnou roli. Tak jako byly úvahy o smrti v dnešní době odsunuty zcela do ústraní, tak v raném novověku bylo toto téma opravdu důležité. V pramenech osobní povahy se často objevuje názor, že Pán Bůh skrze nemoci trestá lid za jeho hříchy. Bůh takto navštěvuje lidi a dává jim šanci projít si očistou už v pozemském

---

³⁹² PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017, str. 204.

světě, díky čemuž se mohou přiblížit ke spáse. Kromě duchovních myšlenek se v korespondenci objevují také velmi často světské problémy, které sebou nemoci přinášejí. Díky tomu můžeme sledovat detailní popis průběhu nemocí a dobové léčebné metody.

Když vezmeme v potaz, jak často se objevují v dopisech informace o zdravotním stavu a nemocech, nemůže nás překvapit, že stejně hojně se zde nacházejí také různorodé reakce na morové epidemie. Ačkoli v dnešní době tato nemoc už vymizela, v období raného novověku se morová nákaza objevovala často. My už dnes víme, kde měla počátky a jakým způsobem se šířila. Lidé v 16. a 17. století ale takové informace neměli. A proto museli hledat vysvětlení nákazy ve svých dobových jistotách. A jejich největší jistotou byl Bůh, bez jehož vůle se na světě neděje nic. Proto také mor byl seslán na lidstvo z nějakého důvodu, z božího záměru. A vzhledem k tomu, že všechny nemoci byly brány jako trest pro jednotlivce, tak epidemie byly vnímány jako trest pro lidstvo za jeho hříchy. Všichni věřili, že morová epidemie se objevila z božího rozhodnutí, ale každý se k této situaci postavil jinak, což se jasně odráží v pramenech osobní povahy.

Byli lidé, kteří zcela vložili svůj život do božích rukou. Ti neutíkali ze zamořeného území, ani se neschovávali v „karanténě“, protože věřili, že pokud Bůh rozhodl, že mají zemřít, je zbytečné vzpírat se jeho vůli, naopak je nutné se jí poddat. Druhá skupina naopak odmítla nečinně čekat na svou smrt. Prameny zobrazují, že lidé se snažili bránit morové nákaze všemožnými způsoby. V případě pobytu uprostřed nakaženého území se snažili vyhýbat se styku s nemocnými, v některých případech to docházelo tak daleko, že se zavírali a izolovali ve svých domech. Strach ze smrti je dokonce někdy zabránil řídit se zásadou napomáhat bližnímu svému a odmítali podat nemocným pomocnou ruku. Tento případ se týkal dokonce samotných doktorů. Dokonce i lidé, kteří se nacházeli mimo nakaženou oblast, se smrti bránili. Zejména dopisy, které mohly přijít do styku s nákazou, se nechávaly vykuřovat, což mělo zabránit šíření. Ať už čteme texty těch, kteří se před nákazou neutíkali nebo těch, kteří se před ní schovávali, vždy má zde velký význam teologické hledisko. Nikdo neviděl zdroj nákazy ve špatných hygienických podmínkách, ani nechápal, že na přenosu nemoci mají velký podíl krysy. Mor byl seslán Bohem za účelem potrestat lidstvo za spáchané hříchy.

Aktuálním tématem pro české historiky je vnímání dětí a vztah společnosti k jejich osobě. Do této diskuze lze přispět na základě studií mnoha různých typů

pramenů a jedním z nich jsou i prameny osobní povahy. V raném novověku nebylo výjimkou, že rodiče pohřbili mnoho ze svých dětí. Tím, jakým způsobem vnímali jejich smrt a jak se s ní vyrovnávali, můžeme sledovat také jejich postoj ke svému potomstvu. Hlavním zdrojem pro tuto kapitolu pro mě byly *Rodinné paměti*³⁹³ napsány šlechtičnou Alžbětou Lidmilou z Lisova. Tato žena během svého života přišla o devět dětí a o smrti každého z nich podala zprávu. Díky tomu můžeme například vidět, kdy se přistupovalo k tzv. křtu z nouze a jakým způsobem probíhal. Dále se také dočítáme, jakým způsobem matka vnímala smrt dítěte a jak se s ní smířovala. Celými paměťmi prostupuje žal nad ztrátou potomka, ale zároveň také velké množství útěšných slov. Ta spočívala ve víře, že její děti jsou po boku Boha a přimlouvají se za spásu svých rodičů. Jinými slovy, její útěcha spočívá ve víře ze znovushledání.

Kapitolu jsem následně doplnila o prameny pocházející z pera dalších osob, mezi nimiž byli také muži. Díky tomu jsem zjistila, že muži trpěli pro ztrátu svých dětí stejným způsobem, jako ženy. A stejným způsobem hledali útěchu v tom, že veškeré události se dějí s božím záměrem. V mužských textech se výrazně objevuje potřeba se za takových situací zachovat jako správný křesťan a přijmout boží vůli.

Poslední kapitola obsahuje všechny události, které jsou spojené se smrtí a vyskytují se v pramenech osobní povahy. V tomto případě se dalo nejvíce předpokládat, že se projeví znalost modlitebních a meditativních knih. A tento předpoklad se také následně potvrdil, protože z daných textů jasně vyplývá, že lidé byli znalí myšlenek objevujících se v příručkách dobrého umírání. Nejlépe se to projevilo na frázích a slovech, které v psaní používali. Ty zcela korespondovaly s frázemi, které se vyskytují v knížkách dobrého umírání. Dále to také vyplývalo z jejich chování na smrtelném loži. Máme záznamy, které dokládají, že umírající si četli z modlitebních knížek nebo požadovali, aby jim z nich bylo čteno. V případě, kdy to bylo potřeba, tak z paměti citovali některé pasáže z této meditativní literatury. Pokud znali texty nazpaměť, znamená to, že se s nimi museli často setkávat.

Kromě záznamů dokládajících znalost příruček dobrého umírání se v pramenech osobní povahy objevují také další témata pojící se k posledním věcem člověka. Můžeme zde zaznamenat například věci, které byly důležité pro člověka na smrtelné posteli. Vidíme nutnou potřebu mít v takové chvíli po boku kněze, který má zde různé funkce odvíjející se od jeho vyznání. Kromě něj je bylo nutné mít u lůžka

---

³⁹³ RATAJOVÁ, A. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002.

také společnost několika lidí, ve většině případů příbuzných, kteří předčítají modlitby a zpívají žalmy. Mít u sebe rodinu bylo pro umírajícího opravdu důležité, o jejich přítomnosti je v korespondenci a dalších pramenech nejvíce záznamů. Pro umírající to bylo důležité také z jiného hlediska, čistě osobního. Chtěli ještě před smrtí vyřešit všechny nedořešené záležitosti v rodině a zemřít s klidnou duší.

S potřebou vyřešit si před smrtí své pozemské záležitosti souvisí také nutnost sepsání poslední vůle. Zmínky o tomto aktu prostupují velkým množstvím dopisů. Na základě nich víme, že byli lidé, kteří si své pozemské záležitosti snažili vyřešit ještě dříve, než na ně udeřila poslední hodinka, což se shodovalo s dobovými normami. Věřilo se totiž, že člověk by měl upírat své myšlenky na smrtelné posteli už pouze a jen ke své spáse a nikoli k majetkům. Kromě toho ovšem prameny dokládají, že se našlo mnoho lidí, kteří během svého života testament nenapsali a museli to udělat až v době přicházející smrti. Někteří to ani nestihli a zemřeli bez vyřešení pozemských záležitostí.

Kromě umírání se v pramenech osobní povahy objevují také rituály nastávající po smrti člověka. Opravdu významným rituálem byla pohřební slavnost, na níž pozůstali ještě naposledy doprovodili nebožtíka při poslední pozemské cestě. Tato slavnost měla vysoce reprezentativní účel, což se projevuje také v záznamech jednotlivých pisatelů. Ti nejčastěji zaznamenávají nutnost zastupovat při pohřbu svůj rod prostřednictvím nejvýznamnějších členů a co nejnákladnějším způsobem. Aby mohl být zajištěn honosný pohřeb s velkým množstvím hostů, nebyl problém počkat s touto poslední cestou i několik týdnů. Reprezentace jak nebožtíka, tak všech zúčastněných byla na předním místě. V pramenech osobní povahy se také objevují zmínky o nejdůležitější části pohřbu, samotném vrcholu slavnosti, a tou byl pohřební průvod. Právě na něm se projeví všechny důležité prvky reprezentace. Pisatelé nemají problém vyjmenovat jednotlivé příbuzné a známé, kteří se průvodu účastnili, aby podtrhli důležitost nebožtíka.

Z úryvku knížky *Uzda duchovní* od kněze Martinidese vyplývá nutnost přemýšlení nad posledními věcmi člověka v průběhu celého života: „...*aby jak nejčastěji o věcech posledního lidského života kázal, a takovým kázáním, jako uzdau, lid od zlého zdržoval.*“³⁹⁴ Hlavním cílem mé práce bylo na základě studia pramenů

---

³⁹⁴ MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemysslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimiž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křesťanům Českého Gazyka užjwagjým k uzjiwánj*

osobní povahy doložit, zda se lidé této zásady opravdu drželi a celý život se připravovali na svou poslední hodinku. Na základě mnou analyzovaných textů vyplývá, že lidé v raném novověku aktivně četli a studovali modlitební a meditativní literaturu, jejíž důležitou součástí jsou také příručky dobrého umírání. Dokázali doslovně citovat některé pasáže z těchto knih, běžně používali fráze objevující se v příručkách a často v souladu s nimi také prožívali svůj poslední boj na smrtelném lůžku.

---

a Duchownjmu potěssenj, wycisťená w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Gežjssowa, u S. Klimenta, 1675.

RESUME

The main aim of this work is to prove how much the nobility was affected in the view of the last things of man from guides to a good death. These sources show us norms and ideals of the early modern age. I worked with personal sources, which show opinions on nobility. I analysed letters, memories and diaries. These sources were used to record everyday life. I gathered all information about the last things of man, which were noticed in personal sources. This information showed me, which kind of topics were important for the nobility and how they responded to it. I researched 16th and 17th centuries in the Czech Lands.

There is a lot of information about the illness in the letters. It means that illness itself and thinking about it was important for nobility. People believed that illnesses are kind of punishment for a sinful soul. In modern age plague epidemics were quite usual. We can see that people resisted the infection in different ways. But again, they believed that plague was in the world because God wanted it.

There is also much data about death and the last things of man in the personal sources. Parents wrote about their children's death. We can see lots of sadness, but lots of consolation too. People died according to their belief. For Catholics, confession was important and for Protestants - knowledge that Jesus Christ takes over all human sins.

We can say based on personal sources that people in early modern age were reading the guides to a good death. They often quoted these books during their whole life. And when they died, they respected all the traditions and standards of their time.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

PRAMENY

DRECHSEL, J. *Herolt smrti neb předposel věčnosti k zdravým, nemocným, umírajícím*. Praha 1635.

MARTINIDES, V. *Uzda Duchownj, aneb Spasytedlná Přemyslowánj, o poslednjch věcech člowěka. Spolu s převžitečnými Duchownjmi Radami, gimiž by každý člowěk swé zlé žádosti krotiti, a ke wssemu dobrému se wzbuzowati mohl. Wssem pobožným Křest'anům Českého Gazyka užjwagjým k uzjiwánj a Duchownjmu potěssenj*, wytisstěná w Praze: w Impressy Karlo-Ferdynandské w kollegi Towaryšstwa Gežjssowa, u S. Klimenta, 1675.

MOLLER, M. *Manuale Aneb: Otázky s Modlitbami w nichž gest Spasytedlné a welmi potřebné Rozgjmánj, kterakby Czlowěk Křestianský pobožně žiw býti, a blahoslaweně vmřjti měl*. Mikulásse Psstrosa, 1608.

VDANÉ PRAMENY

Augustin Güntzers merkwürdige Lebensgeschichte. Ein Kulturbild aus dem Jahrhundert des 30jährigen Krieges. Erzählt von ihm selbst, 1916; podle DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999, str. 106.

BOROVSKÁ, Hana. *Jazyk a korespondence Humprechta Jana Černína z Chudenic a Zuzany Černínové z Harasova*. Brno: Masarykova univerzita, 2013.

BŮŽEK, V. *Poslední páni z Hradce*. České Budějovice, 1998.

DVORSKÝ, F. I. *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I. díl*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894.

DVORSKÝ, F. *Neteř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic*. Praha, 1890.

DVORSKÝ, F. I. *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha, 2013.

HRUBÝ, F. *Moravské korespondence a akta z let 1620-1635*. Brno, 1934-1937.

KOLDINSKÁ, M. – MAŤA, P. *Deník rudolfínského dvořana. Adam ml. z Valdštejna*

- (1602-1633). Argo, 1997.
- KOPIČKA, P. *Deníky roudnického hejtmana Blažeje Albína z Weisenbergu z let 1611 a 1625*. Praha, 2013.
- MAREK, P. *Svědectví o ztrátě starého světa: manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005.
- MENČÍK, F. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdruzic: od roku 1624 do roku 1648*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897.
- PÁNEK, J. (ed.): BŘEZAN, V. *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda, 1985.
- RATAJOVÁ, A. *Rodinné paměti*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2002.
- RATAJOVÁ, J.-STORCHOVÁ, L. *Děti roditi jest božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha: Scriptorium, 2013.
- REJCHRTOVÁ, N. *Z korespondence: Karel starší ze Žerotína*. Praha: Odeon, 1982.
- SCHULZ, Václav. *Korespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898.
- PÁNEK, J. *Paměti českého šlechtice z poloviny 16. století. „Sarmacie“ Jana Zajíce z Házmburka*, Praha, 1990.
- PELCL, F. M. *Paměti*, Praha 1931.
- PETRŮ, E. – PRAŽÁK, E. *Mikuláš Dačický z Heslova. Prostopravda, Paměti*. Praha, 1195.
- ŠIMEK, F. *Tomáš ze Štítného. Knížky o hře šachové a jiné*. Praha, 1956.
- TISCHER, F. *Dopisy Sylvie hraběnky Černínové, s chotěm jejím Heřmanem hr. Černínem z Chudenic z let 1635-1651*. Praha, 1908.
- VYBÍRAL, Z. *Paměti Pavla Korky z Korkyně: zápisky křesťanského rytíře z počátku novověku*. Nová tiskárna Pelhřimov, 2014.
- ŽITNÝ, M. *Korespondence Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1570-1596*. České Budějovice, 2014.
- ŽITNÝ, M. *Korespondence Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610*. Nová tiskárna Pelhřimov, 2016.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

- ARIÉS, Philippe. *Centuries of Childhood. A social history of family life*. Pimlico 1996.

- ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I-II*. Praha: Argo, 2000.
- BARKER, S.: *Poussin, plague, and early modern medicine*. In: *The Art Bulletin*, Vol. 86, No. 4.
- BEUTEL, A. *Martin Luther an Freunde und an die Familie*, 1987, str. 39; podle: DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999.
- BŮŽEK, V. *Rytíři renesančních Čech*. Praha: Akropolis, 1995.
- BŮŽEK, Václav. *Věk urozených: šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002.
- BŮŽEK, V. - HRDLIČKA, J. - KRÁL, P. - VYBÍRAL, Z. *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka, 2002.
- BŮŽEK, V. - HRDLIČKA, J. - PÁNEK, J. *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*. Praha: Mladá fronta, 1997.
- BŮŽEK, V. - JAKUBEC, O. - KRÁL, P. *Jan Zrynský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*. Praha 2009.
- BŮŽEK, V. - KOREJŠ, F. - MAREŠ, P. - ŽITNÝ, M. *Rytíři renesančních Čech ve válkách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014.
- DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14.-18. století: obležená obec*. Praha: Argo, 1997.
- DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*, Praha: Vyšehrad 2004.
- DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: (16.-18. století)*. Praha: Argo, 1999.
- DVOŘÁK, J. – KNOZ, T. (ed.) *Šlechta v proměnách novověku*. Matice moravská, 2011.
- GARIN, Eugenio. *Renesanční člověk a jeho svět*, Praha: Vyšehrad, 2003.
- HEŘMÁNEK, P. *Jan Amos Komenský a Kristina Poniatovská, Učenec a vizionářka v době třicetileté války*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015.
- HOLÝ, M. *Ve službách šlechty. Vychovatelé nobility v českých zemích (1500-1620)*. Praha: Historický ústav, 2011.
- HOLÝ, M. *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemích na prahu novověku (1500-1620)*. Praha: Historický ústav. 2010.

- HORSKÁ, Pavla, et al. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 2010.
- HORSKÝ, J. Historický aktér. In: STORCHOVÁ, L. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014.
- JAKUBEC, O. *Kde jest, ó smrti, osten tvůj? Renesanční epitafy v kultuře umírání a vzpomínání raného novověku*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2015.
- JAKUBEC, O. *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Muzeum umění Olomouc 2007.
- KNOZ, T. *Karel st. Ze Žerotína/Don Quijote v labyrintu světa*. Praha: Vyšehrad, 2008.
- KNOZ, T. *S pomocí Boží dosti mírně se mám. Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta musei Moraviae: scientiae sociales, Brno: Moravské muzeum, 1997, roč. 82, s. 183-199.
- KOLDINSKÁ, M. *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha, 2001.
- KRÁL, P. *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550-1650*. České Budějovice, 2002.
- KRÁL, Pavel. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2004.
- LE GOFF, Jacques. *Zrození očištěnce*. Praha: Vyšehrad, 2003.
- LENDEROVÁ, Milena: „*A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky 19. století*. Praha 2008.
- LENDEROVÁ, M. - D. TINKOVÁ - V. HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- LUTTER, P. *Politický a společenský život na dvoře Ferdinanda II. Během dvacátých let 17. století ve světle španělské korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a jeho manželky*. In: Příspěvky ke každodenní kultuře novověku. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1995.
- MALÝ, T. *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací: brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno: Matice moravská, 2009.
- MALÝ, T. - SUCHÁNEK, P. *Obrazy očištěnce: studie o barokní imaginaci*. Matice moravská 2013.
- MAREK, P. *Ve službách císařovny. Jana z Pernštejna ve světle své korespondence uložené v archivu vévodů z Alby*. Český časopis historický, 2016, vol. 114, no. 4, str. 919-940.
- MAŤA, P. *Svět české aristokracie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.

MIKULEC, J. - HOLÝ, M. *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*. Historický ústav AV ČR 2008.

NODL, M. *Dětství v předmoderní době*, In: Souvislosti, revue pro křesťanství a kulturu, 4/1996, str. 7-29.

PAVLÍČKOVÁ, R. *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice 2008.

PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R. *(Ještě jednou) pohřební kázání Matěje Cyra nad Petrem Vokem z Rožmberka roku 1612: Jednota bratrská a mediální propagace*. In: Epigraphica & Sepulcralia. [Sv.] 3, sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR, v. v. i., v letech 2008-2010, Praha: Artefactum, 2011 s. 337-367.

PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila. *O útěše proti smrti: víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017.

SCHMITT, J.-C. *Revenanti – Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha 2002.

SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka: aneb život a smrt v české barokní próze*. Praha: H&H 2000.

SLÁDEK, M. *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, Posel z Budče 16, 1999.

SLÁDEK, M. *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994.

SVOBODA, M. *Mnichovo Hradiště 1785: Poslední pohřeb Albrechta z Valdštejna jako pozdně funerální barokní festivity?*, In: Valdštejn. Albrecht z Valdštejna. *Inter arma silent musae?*, Praha: Academica, 2007, str. 379-385.

SVOBODA, M. *Pohřební kázání – Jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*, in: Časové úvahy 12, s. 35-53.

SVOBODA, M. – RADIMSKÁ, J. *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku: šlechtické rody a jejich příbuzní z českých zemí (srovnání a metody interpretace textů z historického hlediska)*. Vita morsque et librorum historia. České Budějovice, 2006, 169-181.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013.

TINKOVÁ, D. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha: Argo, 2004.

TINKOVÁ, D. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo,

2010.

VOREL, P. *Česká a moravská aristokracie v první polovině 16. století. Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550-1551*. Pardubice, 1997.

VOREL, P. *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*. Praha: Rybka, 1999.

SVOBODA, M. *Pohřební kázání – Jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*, in: *Časové úvahy* 12, s. 35-53.

SVOBODA, M. – RADIMSKÁ, J. *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku: šlechtické rody a jejich příbuzní z českých zemí (srovnání a metody interpretace textů z historického hlediska)*. Vita morsque et librorum historia. České Budějovice, 2006, 169-181.

WINTER, Z. *Život církevní v Čechách: kulturně-historický obraz z 15. a 16. století I-II*. Praha 1896.

INTERNETOVÉ ZDROJE

KALISTA, Z. *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s její synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic* [online]. Praha: Melantrich, 1941 [cit. 24.03.2018] Dostupné z <http://texty.citanka.cz/kalista/zc0-1.html>.

MARKOVÁ, R. *Porodní příručky jako pramen poznání těhotenství a porodu v raném novověku*. In: *Šlechtic mezi realitou a normou* [online]. Univerzita Palackého v Olomouci, 2010. Dostupné na [www: http://www.historie.upol.cz/esf/downloads/markova.pdf](http://www.historie.upol.cz/esf/downloads/markova.pdf).